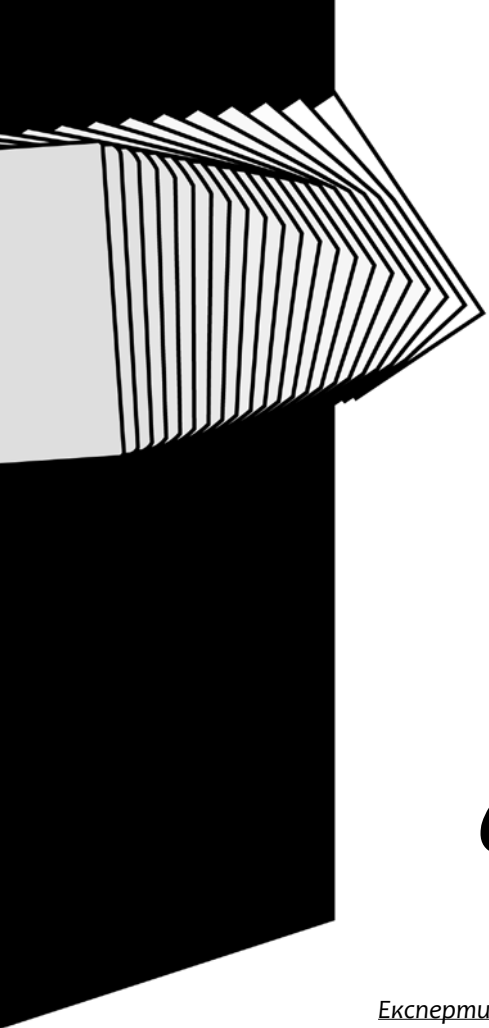

**КОНЦЕПЦІЯ
забезпечення
відкритого
доступу до
документів
з архівів
комуністичних
спецслужб**

Підготовлено

Центром досліджень визвольного руху за редакцією
Аліни Шпак

В рамках проекту

«Знати як: розробка концепції забезпечення відкритого доступу до архівів карально-репресивних органів СРСР» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»

Експерти проекту:

В'ятрович Володимир — к.і.н., голова Українського інституту національної пам'яті, керівник Центру історії державотворення України ХХ ст. Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Головенко Роман — керівник правових проектів Інституту масової інформації

Забілий Руслан — директор Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»

Іванущенко Геннадій — член вченої ради Центру досліджень визвольного руху, керівник Державного архіву Сумської області у 2005 — 2010 рр.

Козут Андрій — в.о. директора Центру досліджень визвольного руху, керівник проекту «Електронний архів українського визвольного руху», координатор групи «Політика національної пам'яті» Реанімаційного пакету реформ

Кулик Ігор — директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України

Лошак Віта — юрист Центру досліджень визвольного руху

Розкладай Ігор — юрист Інституту медіа права, головний експерт групи «Політика національної пам'яті» Реанімаційного пакету реформ

Рябенко Сергій — адвокат, юридичний консультант Центру досліджень визвольного руху, представник України в проекті International Justice for the Communist Crimes of the Platform of European Memory and Conscience

Шпак Аліна — перший заступник голови Українського інституту національної пам'яті

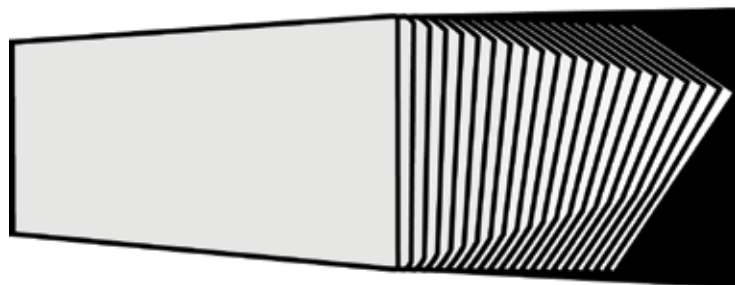
Ясиневич Ярина — керівник програм Центру досліджень визвольного руху

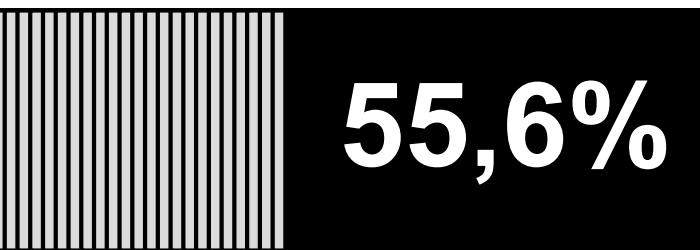
В рамках Ініціативи Реанімаційний пакет реформ

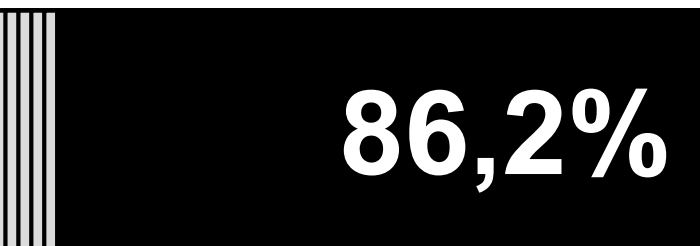
Зміст

Доступ до архівів	3
I. Поточна ситуація	5
1. Історично-об'єктивні проблеми	6
2. Проблеми матеріально-технічного характеру	12
3. Проблеми етики стосунків	14
4. Архівне законодавство та проблеми його реалізації	15
II. Доступ до документів комуністичних спецслужб. Досвід Східної Європи	29
III. Шляхи вирішення проблем та забезпечення повноцінного доступу до архівних документів радянських спецслужб та інформації, що в них міститься	41
1. Питання філософсько-концептуальні	43
2. Законодавче регулювання	44
3. Організаційні кроки	45
Концепція державної цільової програми створення та функціонування єдиного спеціального архіву документів комуністичних спецслужб	51

українців вважають, що інформація з документів до 1991 року повинна бути відкритою

опитаних експертів особисто стикалися з випадками обмеження в доступі до інформації в архівах

Доступ до архівів

Верховенство права включає широкий комплекс різних інструментів та механізмів, необхідних для його реалізації. Серед інших, у фундаментальній основі верховенства права, безумовно, лежать і архіви та архівна справа. У широкому розумінні — оскільки забезпечення верховенства права та прав людини, як його складової, потребує повного та всебічного документування. Систематизація, облік, а головне тривале та надійне збереження документів, пов'язаних із функціями держави та правами людини, є питанням надзвичайної ваги. У вузькому ж розумінні, архіви є складовою забезпечення верховенства права тому, що право на інформацію, в тому числі на ту, яка міститься в архівних документах, є одним з ключових прав людини. Таким же є і право на приватність, зокрема, на приватність інформації про себе.

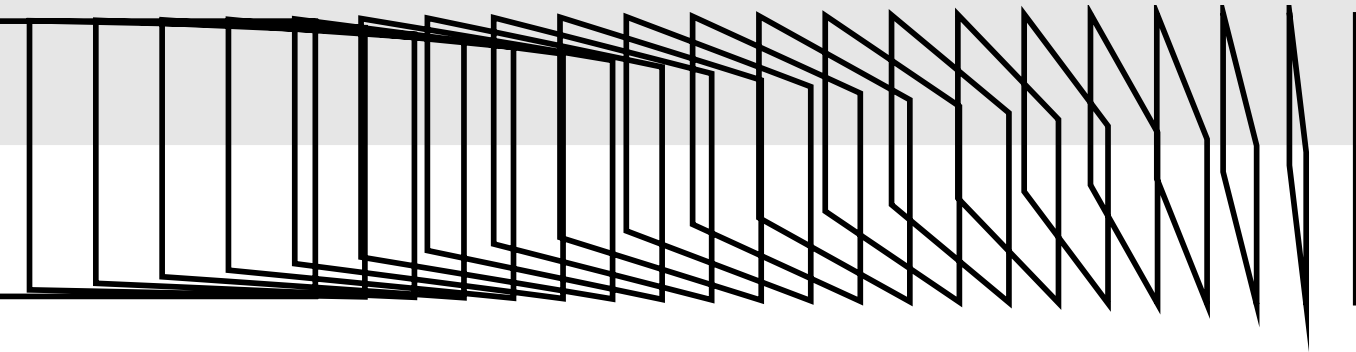
Особливої ваги набирають архіви та їх колекції документів у посттоталітарних суспільствах. Однією з характерних рис тоталітарного режиму є повсякчасне порушення усіх базових прав людини. І єдиним джерелом правдивої інформації про такі порушення є архіви, насамперед — спецслужб та силових відомств.

В Оновленому зводі принципів ООН задля захисту та сприяння правам людини шляхом боротьби проти безкарності передбачається (Принцип 15), що має забезпечуватися доступ до архівів: для того, щоб потер-

пілі та їхні родичі могли заявити про свої права; для підозрюваних у вчиненні порушень осіб, якщо вони просять про такий доступ для підготовки свого захисту; в інтересах історичних досліджень, за умови дотримання розумних обмежень з метою захисту приватності та безпеки потерпілих чи інших осіб.

Повне та детальне вивчення інформації, що міститься в архівах спецслужб тоталітарних режимів, є важливим з кількох причин:

1. Моральна. Суспільство має дати належну оцінку власному минулому та на його прикладах виховувати нетерпимість до таких явищ як порушення прав людини, зловживання з боку органів влади, перевищення владних повноважень. Уроки минулого є основою для формування в суспільстві розуміння добра та зла, формування моральних принципів, цінностей.
2. Етична. Кожна людина, що стала жертвою тоталітарного режиму, повинна мати можливість отримати всю наявну інформацію про порушення її прав, злочини держави проти неї, її родини, її народу. Кожен має мати право та можливість з'ясувати долю та, за необхідності, місце поховання близької людини.
3. Політична. Історія тоталітарного режиму та боротьби з ним зна-

чною мірою зумовлює подальший вектор розвитку держави. Архівні документи є базою для формування політичної opinii щодо діяльності певних осіб, проведення політичної (та юридичної) люстрації. Історичні оцінки минулого лежать в основі ідеології та програм політичних партій, громадських рухів, окремих активістів.

4. Юридична. Держава на шляху до демократії має надати юридичну оцінку злочинам тоталітарного режиму та, базуючись на цих оцінках, забезпечити прямим та непрямим жертвам режиму можливість реалізації їхніх індивідуальних прав: на інформацію про себе та своїх рідних; на реабілітацію тих, хто був ув'язнений, депортований, репресований в інший спосіб із політичних мотивів; на фінансову компенсацію та повернення конфіскованого майна та ін.

«Архіви мають визначальний вплив на життя людей, — йдеться у звіті Міжнародної ради архівів, підготовленому для ЮНЕСКО. — Ніщо не слугує цьому кращим прикладом, ніж спосіб, у який використовували документи, щоб припинити репресії. Образ архівів служб безпеки у репресивних режимах чітко ілюструє, наскільки важливими вони є. Протягом існування таких режимів жертви політичних інформаційних служб

могли відчувати важливість архівів, але тільки з настанням демократії і відкриттям джерел громадяни стали повністю обізнані у їхньому впливі на життя людей»¹.

За деякими винятками, підтвердження даного висновку знаходимо й у історії українського народу та його архівів. Впродовж ХХ століття архіви карально-репресивної системи існуючого на той час комуністичного режиму використовувались виключно для внутрішнього вжитку цією ж системою. Чи не всі документи мали на собі грифи секретності та не були доступними не лише для зовнішніх користувачів, а й всередині структури доступ до них можна було отримати виключно в разі нагальної необхідності, пов'язаної з виконанням службових обов'язків.

Доказом того, що система намагалась приховати свої секрети з архівів спецслужб, є, зокрема, планове знищення архівних документів під час Другої світової війни, в середині 1950-х та наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років.

Після розвалу Радянського Союзу з кожним роком зростає кількість звернень до архівних установ України. Так, за інформацією Державної архівної служби України, в 2013 році до центральних та обласних архівів надійшло на 20% тематичних запитів більше, ніж у попередньому році². Аналогічна тенденція зберігається і

¹ Куінтана Антоніо Гонзалес. Архіви служб безпеки колишніх репресивних режимів. Звіт підготовлено для ЮНЕСКО від імені Міжнародної ради архівів // Доступ до архівних документів: законодавство і практика / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2010 р. — С. 298.

² Підсумки діяльності у 2013 році та пріоритети на 2014 рік [Електронний ресурс] / Державна архівна служба України. — К., 2014. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Archives/Zvit_2013.pdf.

в Галузевих архівах Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ. І якщо в першому випадку тематика запитів різноманітна: виявлення біографічних даних, питання щодо землі та майна, цивільних станів, окремих історичних постатей та подій, то до Галузевих архівів звертаються саме по документи спецслужб СРСР, в яких відображена історія політичних репресій. Саме про ситуацію з доступом до таких документів і йтиметься далі у даній публікації.

Поточна ситуація

На етапі становлення демократії Україна мусить пройти і шлях вивчення історії та відкриття архівів. І на даний момент у цьому напрямку ще треба чимало зробити. Інтерес до архівних документів радянського періоду постійного зростає, та на жаль, спрощення доступу до них не відбувається так само швидко й інтенсивно.

Більше половини українців, 55,6%, вважають, що інформація з документів до 1991 року повинна бути відкритою, за результатами опитування громадської думки в лютому 2013 року³. Але 86,2% респондентів особисто стикалися з випадками обмеження в доступі до інформації в архівах, згідно з результатами експертного опитування, що проводив Центр досліджень визвольного руху

³ Дослідження проводилося Київським міжнародним інститутом соціології у 110 населених пунктах у всіх областях України та в автономній республіці Крим. В результаті польового етапу було зібрано 2032 анкети. Повні результати дослідження див. Більше половини українців вважають, що архівні документи до 1991 р. мають бути відкритими [Електронний ресурс] / Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2013. — Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content/більше-половини-українців-вважають-що-архівні-документи-до-1991-р-мають-бути-відкритими>

в жовтні 2011 року⁴. При цьому з 2010 року зафіксоване погіршення умов праці в архівах для дослідників.

Закритість, обмеження в доступі до окремих справ було названо найвагомішою перешкодою в доступі до архівної інформації — 57,1% експертів; невідповідність архівів сучасним стандартам роботи із користувачами (графік, комфортність, довідковий апарат, видача документів) є проблемою для 46,4% опитаних; для 32,1% експертів перешкодою є обмеження можливостей копіювання документів; 25% експертів вказали, що для них перешкодою при доступі до архівів є низький рівень професіоналізму працівників архіву; 17,9% вказали на необізнаність громадян про їхні права на доступ до архівної інформації; 14,3% експертів вказали на бюрократичні перепони; 10,7% назвали перешкодою до доступу до архівної інформації недосконалість, двозначність законодавства.

Спробуємо проаналізувати кожен блок проблем окремо.

1. Історично-об'єктивні проблеми

Велика частина труднощів, з якими стикаються дослідники у роботі з документами спецслужб ССРСР, лежить уже на самому початку роботи — при виборі потрібного архіву. Адже такі документи знаходяться в різних архівних установах, як України, так часто і поза її межами. Причини такої

розпорошеності — в історії радянських спецслужб та їхніх документів.

Документи комуністичних спецслужб в архівах України, історія створення та зберігання

Функціонування комуністичного тоталітарного режиму в ССРСР спиралося передусім на діяльність державних органів безпеки. За час свого існування вони зазнавали неодноразових структурних змін та перейменувань:

- ЧК (Чрезвычайная комиссия) у 1917—1922 роках,
- ГПУ (Государственное политическое управление) у 1922—1923 роках,
- ОГПУ (Объединенное государственное политическое управление) у 1923—1934 роках,
- НКВД (Народный комисариат внутренних дел) у 1934—1946 роках,
- НКГБ (Народный комисариат государственной безопасности) у 1941-му та 1943—1946 роках,
- МГБ (Министерство государственной безопасности) у 1946—1953 роках,
- МВД (Министерство внутренних дел) у 1953—1954 роках,
- КГБ (Комитет государственной безопасности) у 1954—1991 роках.

⁴ Дослідження проводилося в рамках проекту «Доступ до архівів як право на суспільну пам'ять» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». До групи експертів увійшло 30 осіб, серед яких науковці, правозахисники та фахівці з доступу до інформації. Повні результати дослідження див. Козут І. Феномен подвійної інституціоналізації українських архівів // Український визвольний Рух. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. — Збірник 17. — С. 7.

Проте їхні функції як карально-репресивних органів режиму — головного інструменту боротьби проти осіб, які становили реальну загрозу радянській владі або такими їх уявляла ця влада, — залишалися незмінними.

Для реалізації цього завдання органи безпеки збирали і зберігали великі обсяги інформації про об'єкти свого зацікавлення, яку згодом використовувалися для боротьби з ними. У 1938 році рішенням Наркомату юстиції ССРСР, Прокуратури ССРСР та НКВД в архіви останнього з перелічених відомств передано справи на всіх осіб, засуджених за «контрреволюційну діяльність». Так почали творитися архіви органів безпеки, які стали невід'ємним елементом їхньої структури та режиму в цілому. У 1939 році НКВД підпорядкував собі всі радянські архіви, продемонструвавши важливість історичної інформації для розгортання власної діяльності.

В Українській Радянській Соціалістичній Республіці від 1918 до 1991 року діяли республіканські структури радянських органів безпеки з аналогічними назвами, які підпорядковувалися керівництву в Москві. Саме вони відповідалі за реалізацію масштабної політики репресій, яка проводилася в Україні протягом понад 70 років існування радянської влади. Тому вивчення історії України цього періоду неможливе без використання архівів карально-репресивних органів. Саме тут міститься інформація як про діяльність самих цих органів, так і про долі мільйонів людей, що потрапили

під їхні репресії. Крім того, органи безпеки мали ретельно інформувати вище керівництво країни про настрої, які панують у суспільстві, відстежувати небезпечні для влади тенденції. Тому на сьогодні їхні документи є набагато цікавішими і змістовнішими, ніж ідеологічно забарвлені та переповнені пропагандою матеріали північної комуністичної партії, оскільки дозволяють змалювати реальну ситуацію в радянські часи.

Масиви архівних документів карально-репресивної системи в Україні зазнали значних втрат. Велику кількість документів було знищено в роки Другої світової війни, під час евакуації документів та зміни окупаційних режимів. Не менших втрат ці архіви зазнали в мирний час, коли вони знищувалися за вказівками керівництва органів безпеки. Наказ КГБ № 00511 від 1954 року зобов'язував переглянути архівні сховища з метою «остаточно позбутися компрометуючих матеріалів на чесних радянських громадян, здобутих шляхом фальсифікації і незаконних методів ведення слідства»⁵. На практиці під прикриттям цієї благородної мети винищили великі обсяги документів, які стосувалися сталінських репресій 1920—1950-х років. Друга велика чистка архівів відбулася напередодні розвалу Радянського Союзу в 1990 році згідно з наказом КГБ № 00150 і була спровокована оксамитовими революціями в Східній Європі, в результаті яких до рук нової демократичної влади потрапили великі масиви документів

⁵ Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. — Харків: Права людини, 2009. — 14 с.

органів безпеки. Очевидно, що крім цих двох великих чисток були інші, менш масштабні. На сьогодні важко визначити обсяги втрачених назавжди документів. Ілюстрацією масштабів знищення може бути інформація про центральний оперативний архів КГБ у Москві: на момент створення КГБ в 1954 році тут нараховувалося 5 713 тис. одиниць зберігання, станом на серпень 1991 року залишилося 654 300 справ. Не менших втрат зазнали й українські архіви.

У пошуках документів карально-репресивної системи в Україні на сьогодні виникає ще одна проблема — їхня розпорошеність по різних архівних установах. Коріння цієї розпорошеності — у структурних перетвореннях, яких зазнали радянські органи безпеки за свою історію, та в незавершеності ініціатив виділення цих документів в окремий архів уже в роки незалежності. Документи названих вище структур від ЧК до КГБ сьогодні знаходяться у:

- Центральному державному архіву громадських об'єднань України,
- Державних архівах всіх областей України,
- Галузевому державному архіву Міністерства внутрішніх справ,
- Галузевому державному архіву Служби зовнішньої розвідки,
- Галузевому державному архіву Служби безпеки України.

Перший і, напевно, найбільший розподіл колись єдиного архівного масиву радянських органів безпеки відбувся в 1954—1956 роках. Він проходив у

рамках загальної реорганізації Міністерства внутрішніх справ (МВД) і створення Комітету державної безпеки (КГБ). Комітет став головним органом безпеки, тому перебрав у власне відання більшість документів попередньої єдиної структури, насамперед тих, які стосувалися засуджених за політичними статтями. Натомість в архіви МВД передано документи на осіб, засуджених за кримінальними статтями (вбивства, спекуляції, незаконний перехід кордонів, бандитизм).

Поділ не дуже коректний, оскільки бували випадки, коли політичних супротивників режиму судили за кримінальними статтями чи їхню боротьбу трактували як «бандитизм». Тоді ж, у 1954 році, під час реабілітації жертв сталінських репресій почалося масове звільнення так званих спецпоселенців — осіб, депортованих з України в 1920—1950-х роках. Для полегшення роботи з цією категорією осіб їхні архівно-облікові справи з місць спецпоселень у Росії чи Казахстані почали повертати до архівів МВД УРСР. Проте цей процес, який тривав два роки, на жаль, не було завершено в повному обсязі, тому частина документів на депортованих українців так і залишилися поза межами України.

У 1995 році на базі матеріалів МВД УССР було створено Галузевий державний архів МВС України. На сьогодні в його сховищах (центральному архіві у Києві та архівах обласних управлінь) зберігається 3 154 тис. справ у 1 454 фондів. Частина з них безпосередньо стосуються політики репресій в Україні. Це, зокрема:

- нормативно-розпорядчі акти ОГПУ, НКВД, МВД ССРСР та ГПУ УСРСР, НКВД та МВД УРСР від 1932 року;
- документи діловодства міністерства починаючи з 1944 року (документи попереднього періоду знищені під час війни);
- кримінальні справи на осіб, засуджених упродовж 1919—1954 років позасудовими та судовими органами за злочини, що на той час вважалися кримінальними;
- протоколи Окремої наради та «трійок» за 1930—1935 роки;
- справи на спецпоселенців, виселених за межі України, які перебували в місцях поселення від 1948 року;
- справи розкуркулених;
- особові справи співробітників МВД від 1942 року.

В архіві створено бази даних, що стосуються діяльності карально-репресивних органів ССРСР: інформація про громадян, засуджених Окремою нарадою (Особым совещанием) та «трійкою» ГПУ (96 511 осіб); інформація про «спецпоселенців», осіб, депортованих з України (49 235 осіб)⁶.

Другий великий поділ колись єдиного масиву документів радянських спецслужб відбувся вже у неза-

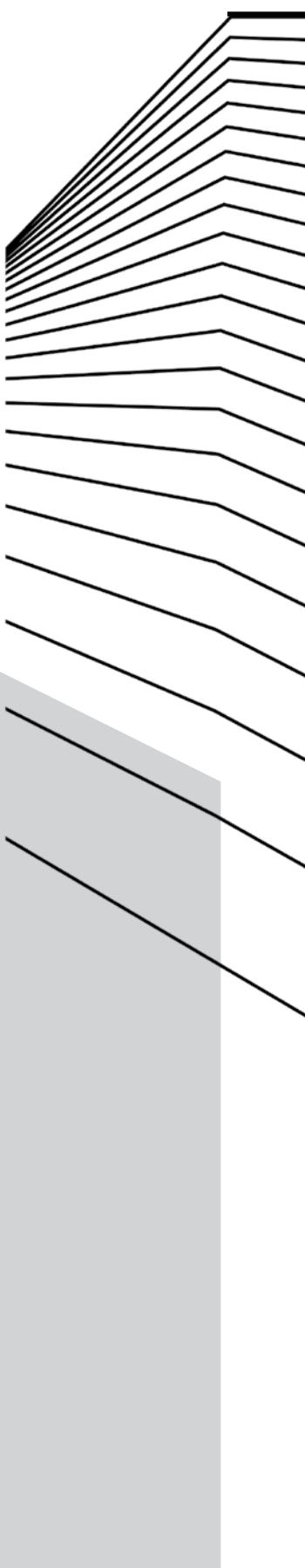
лежній Україні і був спровокований важливими політичними подіями — розвалом ССРСР і припиненням діяльності КГБ. 9 вересня 1991 року Президія Верховної Ради України ухвалила указ «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки»⁷. Необхідність цього законодавчого акта пояснювалася тим, що «в архівах органів Комітету державної безпеки України зберігаються документи, які мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян». Указом передбачалося створення спеціальної комісії для організації передачі документів; документи мало бути передано протягом 6 місяців. Насправді операція затяглася майже на 10 років, але так і не була завершена в повному обсязі.

У результаті неповної передачі до державних архівів передано понад 1,5 млн справ, у тому числі 1 373 тис. так званих фільтраційних справ на осіб, що перебували в німецькому полоні, та 169 тис. кримінальних справ на реабілітованих осіб⁸. Справи з архівів обласних управлінь СБУ передавалися до державних обласних архівів, з центрального архіву СБУ в Києві — до Центрального державного архіву громадських об'єднань

6 *Архівні установи України: Довідник. — Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УН-ДІАСД; Редкол.: Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. — 2-ге вид., доп. — К., 2005. — С. 545—549.*

7 *Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки [Електронний ресурс] / Президія ВР України. — К., 1991. Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1525-12>.*

8 *Місцеві державні архівні установи // Архівні установи України: Довідник. — Т. 1. — С. 177—541.*

України (колишній архів Комуністичної партії України). В останньому з архівів матеріали (понад 34 тис. справ на мешканців Києва та Київщини) зосереджені в окремому фонді № 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих. 1919—1953 роки»⁹.

Наприкінці 1990-х років процес передачі документів від СБУ було припинено. Головною причиною називали брак приміщень в обласних архівах. Отже, законодавчий акт, який мав полегшити роботу з матеріалами радянських органів безпеки, насправді лише ускладнив умови їх пошуку та опрацювання. Адже їхній головний масив і надалі залишився у віданні нової спецслужби, яка успадкувала документи від КГБ, а фрагменти розосереджено в обласних архівах та ЦДАГО. Тому тепер, шукаючи інформацію про репресовану в радянській час особу, слід звертатися до Галузевих державних архівів СБУ та МВСУ в Києві чи їх обласних підрозділів, до обласного державного архіву та до Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Не завершення процесу передачі історичних документів від діючої спецслужби України призвело до ще одного розділення колись єдиного архівного масиву. У 2004 році на базі Департаменту розвідки Служби безпеки України створено окрему структуру Служби зовнішньої розвідки. Цей розвідувальний орган отримав нові повноваження, але разом з тим успадкував документи першого управління КГБ, відповідального за

зовнішню розвідку. У 2007 році рішенням Кабінету Міністрів України створено Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки (СЗР). На сьогодні цей архів — чи не найбільш загадкова архівна установа в Україні. Жодної інформації про обсяги архіву, його зміст та умови роботи віднайти неможливо. Щойно після появи Указу Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» № 37/2009 Служба зовнішньої розвідки почала подавати в засоби масової інформації повідомлення про віднайдення в архіві важливих історичних документів, зокрема про діяльність Симона Петлюри, Володимира Винниченка, Павла Скоропадського, Юрія Тютюнника, про події Другої світової війни¹⁰. Судячи зі змісту оприлюднених документів, ідеться про матеріали радянської розвідки за кордоном, зокрема її діяльності в середовищі української політичної еміграції. Протягом 2009 року Українському інституту національної пам'яті передано цифрові копії близько 5 000 історичних документів з цього архіву.

Одна з найбільших і найцікавіших колекцій документів про функціонування комуністичного тоталітарного режиму в Україні сьогодні зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Сучасна спецслужба успадкувала ці документи від КГБ. Хронологічно ма-

⁹ Докладніше про цей архів: *Архівні установи України: Довідник*. — Т. 1. — С. 67—78.

¹⁰ Див. повідомлення про це на офіційному сайті Служби зовнішньої розвідки www.szru.gov.ua.

теріали ГДА СБУ охоплюють період від 1918 року (часу створення ЧК) до останніх днів існування Радянського Союзу у 1991 році. Весь масив історичних документів архіву СБУ (це понад 800 тис. справ, з них у Києві понад 109 тис. одиниць зберігання документів ЧК-КГБ, у регіонах — понад 735 тис.) згрупований за фондами (у центральному архіві у Києві їх 85), що об'єднують матеріали за видами і темами. В архіві зберігаються такі види документів:

- найбільший масив — це архівні кримінальні справи на репресованих у 1920—1980-х роках відомих діячів української культури та політики. У Києві — на 25 304 осіб у 27 306 томах. Тут зберігаються, зокрема, справи Юрія Тютюнника, Сергія Єфремова, Миколи Куліша, Василя Кука, Катерини Зарицької, Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола;
- нормативно-правові та розпорядчі документи органів держбезпеки СРСР та УРСР;
- інформаційно-аналітичні документи, створені для вищих органів влади та управління, в яких містяться узагальнені відомості про державно-політичне, соціально-економічне, культурне й духовне життя України, громадсько-політичну діяльність закордонних українців;
- статистичні зведення про результати оперативно-розшукової та слідчої діяльності радянських органів держбезпеки;
- документи політичних організацій та збройних формувань укра-

їнського визвольного руху, конфісковані органами радянської безпеки в ході боротьби з ними (зокрема, тут зберігається унікальна колекція документів ОУН та УПА у понад 240 томах);

- документи про діяльність органів держбезпеки під час Другої світової війни (1939—1945 роки);
- документи, що характеризують організаційну структуру, напрями діяльності та конкретні акції спецслужб іноземних держав проти СРСР;
- особові справи колишніх співробітників органів безпеки, військовослужбовців понадстрокової служби та вільнонайманих працівників;
- оперативно-розшукові справи на діячів української культури та політики, так звані літерні справи, в яких тематично накопичувалася інформація, що цікавила органи безпеки;
- агентурні справи на осіб, які співпрацювали з радянськими органами безпеки.

На сьогодні саме Галузевий державний архів СБУ містить найбільше документів, які відтворюють особливості тоталітарного режиму в Україні. Більшість його матеріалів не мають жодної оперативної цінності, а є натомість безцінними історичними джерелами для дослідників. Попри це, документи досі перебувають у віданні теперішньої спецслужби і ними розпоряджаються не історики, а співробітники СБУ.

Така ситуація зі зберіганням документів, що охоплюють одні й ті ж

тематики та, часто, мають тих самих фондоутворювачів, у кількох десятках архівів по всій території держави є суттєвим викликом для науковців, а особливо для непрофесійних дослідників, які нерідко мусять написати десятки звернень, аби віднайти дешифру правди про когось із своїх предків. Це в кращому випадку. В гіршому — людина опускає руки уже після першої негативної відповіді від архівної установи.

2. Проблеми матеріально-технічного характеру

Очевидним є той факт, що права людини, в даному випадку — право на інформацію та на доступ до архівних документів, не є питанням компромісу та мають забезпечуватись державою в повному обсязі, визначеному вимогами національного законодавства. Однак на практиці ситуація виглядає суттєво інакшою і дослідники доволі часто стають заручниками матеріальної неспроможності архівів.

В тому числі тому, що через недостатнє державне фінансування керівники архівів все частіше змушені розглядати заявників не як «клієнтів», потреби яких слід забезпечити, а як додаткове джерело фінансування.

Функціями кожного архіву є: зібрати документи, зберегти їх у належному стані та забезпечити можливість їх використання. Проблеми фінансового характеру відбиваються на кожній.

Ситуація з архівосховищами в Україні наближається до критичної точки та

ставить під загрозу будь-яке подальше наповнення архівів новими документами. Кількість державних архівів, які вичерпали резерви площ для комплектування документами або впритул наблизилися до граничної межі, з кожним роком збільшується. Нині повністю вичерпано можливості для приймання документів на зберігання у десяти державних архівах. На 91-99% заповнені сховища ще шістнадцяти державних архівів. У зв'язку з цим архівні установи не можуть оперативно приймати документи від підприємств, установ та організацій¹¹.

Це є одним із аргументів на користь тих, хто говорить про неможливість об'єднання усіх документів про політичні репресії в одному місці. До того ж, занадто ущільнене зберігання архівних документів суттєво ускладнює роботу з розробки фондів і пошуку необхідного документу.

Умови зберігання документів також далекі від ідеальних. Ремонтів, а інколи і встановлення, потребують системи забезпечення температурно-вологісного режиму в архівосховищах. Не обладнано (або перебувають у неробочому стані) системами пожежогасіння 78% архівосховищ, а системами кондиціювання та вентиляції повітря — понад 80%. Іншими словами — є фізична загроза знищення документів¹².

Загалом виділене на функціонування архівів фінансування є недостатнім для забезпечення найнагальніших потреб. Зокрема, в 2013 році на охорону архівних приміщень з держав-

¹¹ Підсумки діяльності у 2013 році та пріоритети на 2014 рік... — С. 9.

¹² Там само.

ного бюджету виділено було лише 60 % від потреби, а на оплату комунальних послуг — 55 %¹³.

Через брак приміщень та коштів читальні зали, що діють в архівах, не задовольняють повної мірою потреб користувачів: не мають достатньої кількості робочих місць, не обладнані комп'ютерною та копіювальною технікою, не мають доступу до внутрішніх баз даних та інтернету. В ряді архівів (зокрема, ГДА СБУ) користувачі отримують можливість роботи в читальному залі лише за чергою. В деяких випадках дослідникам заборонено підключати ноутбук до електромережі архіву (державні архіви Донецької, Київської та Чернігівської областей).

Однак окрім об'єктивних труднощів, мають місце і спекуляції. Так, іноді процес копіювання архівних документів на замовлення користувача може розтягуватись на місяці, начебто через брак техніки та працівників (ГДА СБУ), хоча заявник готовий зробити це самотужки, власним фотоапаратом і в стислі терміни. Причиною такого затягування є, як правило, або бажання відкласти момент ознайомлення користувача з документами (зазвичай це супроводжується також додатковими обмеженнями в доступі), або намір стягнути плату за послуги архіву.

Однак, якщо до цього часу мова йшла лише про базові потреби дослідника, слід розуміти, що на сьогодні рівень

розвитку інформаційних технологій дозволяє принципово в інший спосіб підходити до питань роботи з архівними документами. На часі створення та наповнення електронних каталогів, баз даних, формування електронних архівів. Хоча зараз це є ресурсоємний процес, однак уже в короткостроковій перспективі це допоможе зменшити навантаження на архівістів та, наприклад, на ті ж таки читальні зали. Такі проекти потребують значних фінансових та людських ресурсів, яких бракує.

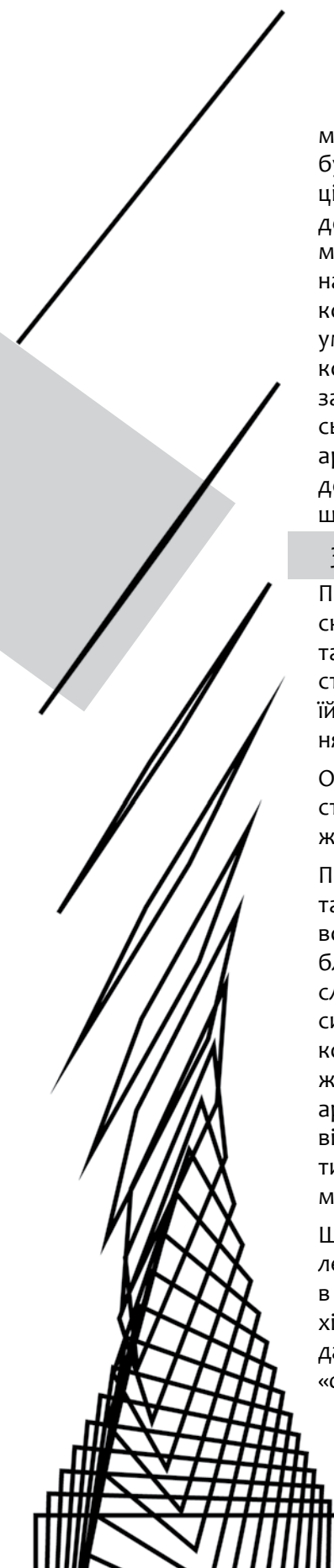
Яскравим прикладом є архівно-пошуковий проект «Український мартиролог», який був започаткований Укрдержархівом ще у 2008 році. Його метою є створення на основі архівних документів бази даних про жертв політичних репресій. Однією з причин, через яку призупинено його реалізацію, є брак коштів (за словами Голови Державної архівної служби О.Гінзбург, ціна питання 240 тис. грн.) на створення системи захисту даних програми.

Загалом, на видатки розвитку усіх архівів України в 2012 році з державного бюджету було виділено лише 138,1 тис. грн¹⁴. Говорити про стратегічні плани з такими цифрами, очевидно, не доводиться.

Слід розуміти, що проблеми фінансового характеру є об'єктивними і часто не можуть бути вирішені силами одного архіву чи його керівника, однак брак уваги до даної пробле-

13 Підсумки діяльності у 2013 році та пріоритети на 2014 рік... — С. 55.

14 Підсумки діяльності у 2012 році та пріоритети на 2013 рік [Електронний ресурс] / Державна архівна служба України. — К., 2013. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Archives/Zvit_2012.pdf.

ми з боку органів влади не повинен бути перешкодою на шляху реалізації громадянином власного права на доступ до інформації. Держава не має права перекладати ці труднощі на плечі користувачів. Завданням кожного архіву є, навіть в існуючих умовах, максимально йти на зустріч користувачам в їхніх потребах; а завданням користувачів та громадськості загалом — ставити питання архівів та їх забезпечення на порядок денний перед тими, хто такі рішення приймає.

3. Проблеми етики стосунків

Проблеми даного блоку є чи не найскладнішими як для ідентифікування, так і для вирішення. Адже в їх основі стоїть людина, з усіма притаманними їй якостями, з її потребами, розуміннями та стереотипами.

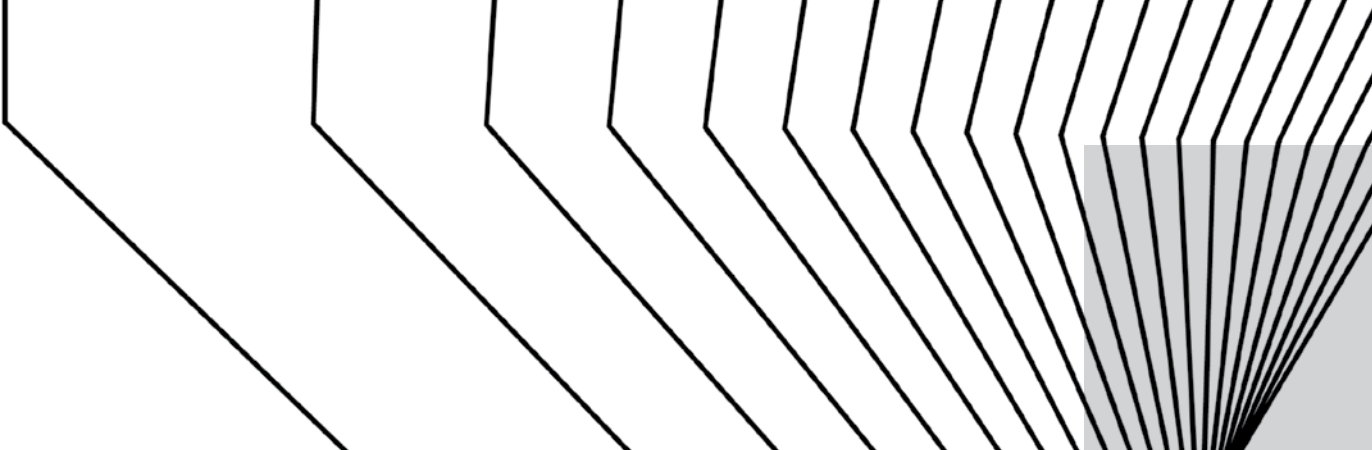
Одним із таких дразливих питань є стосунки архівіст—користувач — на жаль, часто антагоністичні.

Причини такого протистояння слід також шукати в історичних особливостях функціонування архівів. Особливістю архівів радянських спецслужб є те, що їх створювали для систематизації та збереження великої кількості інформації, яка мали служити системі, а не людині. Завданням архівіста було закрити документи від стороннього ока та слідкувати за тим, щоб доступ до таких документів мали лише визначені особи.

Ще одна складова даної проблеми лежить в дещо іншій площині, а саме в сфері суто фаховій — розуміння архівістом своїх функцій та завдань. На даний момент склалось так, що схема «формування — збереження — забез-

печення використання», сприймається цілком лінійно — тобто саме така послідовність визначає пріоритети як архівів, так і кожного архівіста. Зважаючи на місію архівів у широкому розумінні, яку можна сформулювати як збереження інформації про покоління попередні для поколінь прийдешніх, така послідовність є значною мірою виправданою.

Однак в даному випадку, щодо документів про злочини радянської влади проти власного народу, окрім інтересів поколінь майбутніх слід також врахувати і інтереси покоління сучасного. А його інтерес полягає саме у встановленні історичної правди, джерелами якої є відповідні архівні документи. Українське суспільство досі живе в полоні радянських міфологем та радянської історії. Питання історії ХХ століття лежать в основі великої кількості політичних та суспільних дискусій і є, значною мірою, тим фактором, який призводить до деконсолідації суспільства, його горезвісний поділ на Схід та Захід. Українці лише зараз по крупинках починають збирати об'єктивну інформацію про сімдесят років свого життя, і більшість цих крупинок знаходяться саме в архівах. Тому питання нагального доступу до архівів радянських спецслужб є питанням критичної важливості. Адже можна зберегти згадані документи для майбутніх поколінь в стані, близькому до ідеального, але при цьому зовсім втратити ці покоління, через брак у них національного самоусвідомлення, історичного зв'язку з минулим, а у найгіршому сценарії — і через втрату державної цілісності.

Тому стосовно документів про тоталітарне минуле логічним виглядає змістити акценти та надати пріоритетності питанням саме доступу до документів та інформації, що в них міститься.

Окрім усього іншого, також слід брати до уваги, що на даний момент архівіст значною мірою є заручником недосконалості архівного законодавства. Юридична розмитість таких понять як конфіденційна інформація, персональні дані, дані про особу тощо ставить архівіста перед вибором: відповідати за те, що надав доступ до того, чого не слід, чи виправдовуватися за те, що відмовив у доступі до відкритої інформації. І в умовах підвищеної уваги до архівів, що має місце сьогодні, а також зважаючи на той факт, що суспільство дедалі голосніше говорить про приватність та право на неї, архівіст зазвичай обирає другий варіант. Адже у такому випадку він, фактично, матиме справу лише з особою, якій відмовив в доступі. А в Україні ще фактично відсутня традиція відстоювання права на інформацію через правоохоронні органи та суд. Так само, на даний момент, не відомі приклади, коли посадовець поніс би відповідальність за ненадання інформації.

Вирішення усіх цих питань потребує пильної уваги та часу. Визначення державою чітких пріоритетів та внесення змін до законодавства мають стати першими кроками. Ще одним важливим фактором є припинення протистояння між архівістами та користувачами. Почати це робити можна, зокрема, сівши за один великий круглий стіл та спробувавши зрозуміти ти один одного.

4. Архівне законодавство та проблеми його реалізації

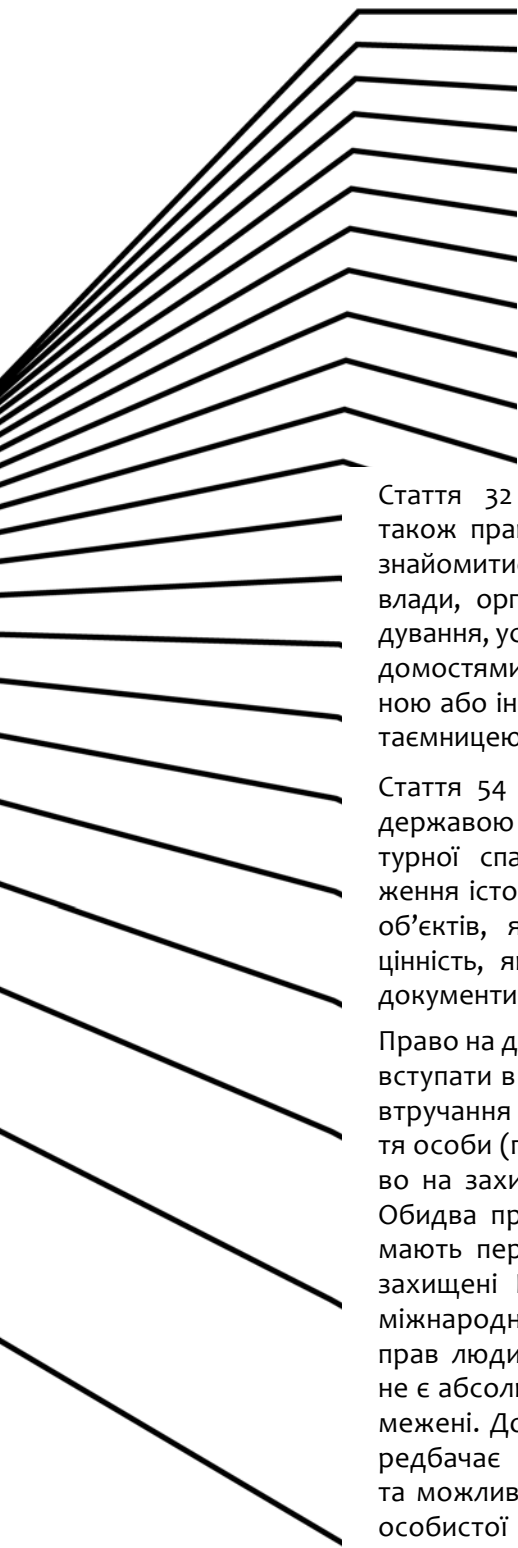
Першим документом, який слід мати на увазі, говорячи про доступ до архівів, як зрештою і до усіх інших сторін суспільного життя, є **Конституція України**.

Так, стаття 34 основного закону України закріплює за кожним право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. Це стосується в тому числі інформації, що міститься в архівних документах.

Тут же визначено й випадки, у яких реалізація даного права може бути обмежена, а саме:

«Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

Згідно із статтею 32 Конституції, ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Стаття 32 Конституції передбачає також право кожного громадянина знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Стаття 54 Конституції закріплює за державою обов'язок охорони культурної спадщини, а також збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, якими, зокрема, є архівні документи.

Право на доступ до інформації може вступати в конфлікт з правом на невтручання в особисте і сімейне життя особи (право на приватність, право на захист персональних даних). Обидва права є рівнозначними, не мають переваги одне над одним і захищені Конституцією України та міжнародними конвенціями у сфері прав людини. Обидва права також не є абсолютними і можуть бути обмежені. Доступ до архівів часто передбачає ознайомлення, збирання та можливе наступне використання особистої інформації, що міститься в архівних документах. Таким чином при доступі до архівів може виникати конфлікт між двома правами — правом на доступ до архівів та правом на захист приватної інформації. При вирішенні цього конфлікту слід виходити із суспільного інтересу, а саме з того, обмеження якого права і до якої міри найкраще відповідає інтересам суспільства. У випадку з доступом до архівів радянських спецслужб, які містять інформацію про порушення прав лю-

дини, у більшості випадків перевага буде на стороні доступу до інформації, оскільки правда про історичні події, про системні й масові злочини тоталітарного режиму становить безсумнівно значний суспільний інтерес. Але така перевага може надаватися стосовно не всією особистою інформації, оскільки принцип пропорційності обмеження будь-якого права людини (тобто обмеження лише тією мірою, яка є необхідною) вимагає, щоб обмеження права на приватність не було надмірним і стосувалося лише тією інформації, яка відповідає переважаючому суспільному інтересу.

Суттєвим недоліком українського законодавства в частині доступу до документів радянських спецслужб є **відсутність спеціального законодавчого акту**, який би визначав їх статус та режим доступу до них. Зважаючи на специфічність таких документів, особливості їх створення та інформації, яку вони містять, є критична потреба спеціального закону. Аналогічні закони в свій час були прийняті фактично в усіх посткомуністичних країнах Східної Європи, про що детальніше йдеться в Розділі II даної концепції.

В Україні ж питання доступу до документів радянських спецслужб обумовлюється загальним «Інформаційним законодавством» та законом «Про Національний архівний фонд та архівні установи».

Питання створення, зберігання, використання та захисту інформації визначаються законом України «**Про інформацію**», який було викладено в

новій редакції у травні 2011 року¹⁵. Серед іншого цей закон закріплює такі принципи інформаційних відносин як відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією, її повнота і достовірність (стаття 2). А забезпечення доступу до інформації визначає одним з основних напрямів державної інформаційної політики (стаття 3). Однією з гарантій забезпечення права на інформацію визначено створення можливостей для вільного доступу до архівних фондів (стаття 6).

За порядком доступу, ЗУ «Про інформацію» ділить її на відкриту та інформацію з обмеженим доступом. До останньої належить конфіденційна, службова та таємна. Процедура віднесення інформації до службової та таємної, а також відносини, пов'язані з конфіденційною інформацією, повинні визначатись законами. Закон «Про інформацію», а також Закон «Про доступ до публічної інформації» встановлюють лише загальні положення щодо різних видів інформації з обмеженим доступом. Детально законом врегульовано лише питання державної таємниці. І якщо відсутність положень щодо службової інформації практично ніяк не відбивається на питаннях доступу до документів радянських спецслужб (принаймні наразі авторами не було зафіксовано випадків відмови в доступі до архівних документів з посиленням на наявну в них службову інформацію), то у випадку з конфіденційною інформацією — це є великою проблемою, оскільки переважна

більшість відмов аргументовані саме наявністю в документах конфіденційної інформації про особу. Додатково про конфіденційну інформацію йтиметься нижче.

В частині доступу до документів спецслужб ССРСР важливо також звернути увагу та статтю 21 ЗУ «Про інформацію», яка говорить, що не може бути обмежено доступ до інформації про факти порушення прав і свобод людини і громадянина та про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Подібні положення містяться також в Законі «Про державну таємницю». Таким чином законодавець по суті визнав переважаючий суспільний інтерес в доступі до такої інформації. Саме інформація про порушення прав і свобод громадянина органами влади домінує в документах радянських спецслужб, і, відповідно, не мала бути предметом обмеженого доступу, однак фактично ці положення закону не реалізуються на практиці.

Те саме стосується і статті 29 даного закону, яка стверджує, що інформація з обмеженим доступом може бути поширена, якщо вона є суспільно необхідною, тобто є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення. До предмету суспільного інтересу, зокрема, відноситься інформація, яка «забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення

15 Про інформацію [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — К., 2011. Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

громадськості в оману... негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних... осіб тощо». Інформація щодо історії спецслужб та їх репресій проти власного народу відповідає цим суспільним інтересам.

Важливим є також Закон «Про доступ до публічної інформації», що набрав чинності в травні 2011 року¹⁶. Цей закон регулює порядок доступу до інформації, що знаходиться у володінні розпорядників публічної інформації, до яких загалом відносяться і архівні установи. Але оскільки існує спеціальний закон щодо доступу до архівних документів (див. далі), вважається, що процедури доступу до архівів не регулюються Законом «Про доступ до публічної інформації». Водночас загальні положення цього закону щодо права на інформацію та його обмеження, зокрема, так званий трискладовий тест (ч. 2 ст. 6 Закону), повинні застосовуватися і щодо доступу до архівів, хоча на практиці цього не відбувається. Застосування трискладового тесту є особливо важливим, оскільки цей алгоритм дозволяє зважити різні інтереси і визначити, що більше відповідає суспільному інтересу — обмеження доступу до інформації, яка міститься в архівах, чи її розкриття.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що положення ЗУ «Про інформацію» та Закону «Про доступ до публічної інформації» є цілком прогресивними та відповідають демократичним нормам, однак відсут-

ність додаткових законодавчих актів та підзаконних інструментів їх реалізації, а також неузгодженість інших законодавчих актів з новими інформаційними законами часто не дають можливості повноцінного їх використання на практиці.

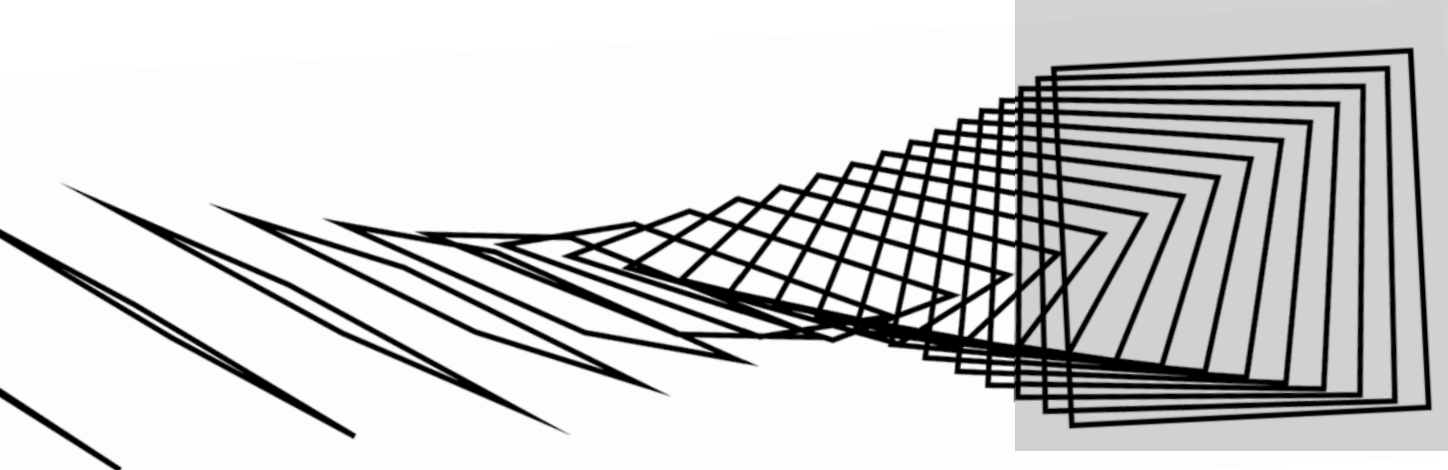
Спеціальним законом в архівній сфері є Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»¹⁷. Саме він є документом, яким в щоденному режимі мають послуговуватися і архівісти, і користувачі архівів. Цей закон визначає основні строки, окреслює поняття Національного архівного фонду, принципи його формування, обліку та зберігання, а також визначає систему архівних установ України, особливості їх створення та діяльності. Також закон формулює принципи доступу до документів Національного архівного фонду України, порядок користування ними, випадки, у яких такий доступ може бути обмежено, права та обов'язки користувачів.

З погляду дослідників найцікавішими є статті 15 і 16 про доступ до документів Національного архівного фонду та його обмеження, а також статті 20 і 21 про права та обов'язки користувачів.

Так, закон надає право користуватися архівними документами усім громадянам України, іноземцям та особам без громадянства. Зробити це можна на підставі заяви та документа, що посвідчує особу (стаття 15).

¹⁶ Про доступ до публічної інформації [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — К., 2013. Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.

¹⁷ Про Національний архівний фонд та архівні установи [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — К., 2014. Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>.

Особливої уваги заслуговує стаття 16 Закону, оскільки саме на неї найчастіше посилаються архіви, відмовляючи в доступі до інформації.

Стаття 16. Обмеження доступу до документів Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам

Архівні установи мають право обмежити доступ до документів Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, на строк до одного року в зв'язку з їх науково-технічним опрацюванням, перевіркою наявності та стану або реставрацією. У разі проведення великого обсягу зазначених робіт строк обмеження може бути продовжений з дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства, але не більше ніж на один рік.

Архівні установи мають право відмовити в доступі до документів Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, неповнолітнім, особам, визнаним судом недієздатними, та особам, які грубо порушували порядок користування архівними документами.

В інтересах охорони інформації, віднесеної до державної або іншої передбаченої законом таємниці, що міститься в документах Національного архівного фонду, доступ до цих документів обмежується відповідно до закону до моменту скасування рішення про

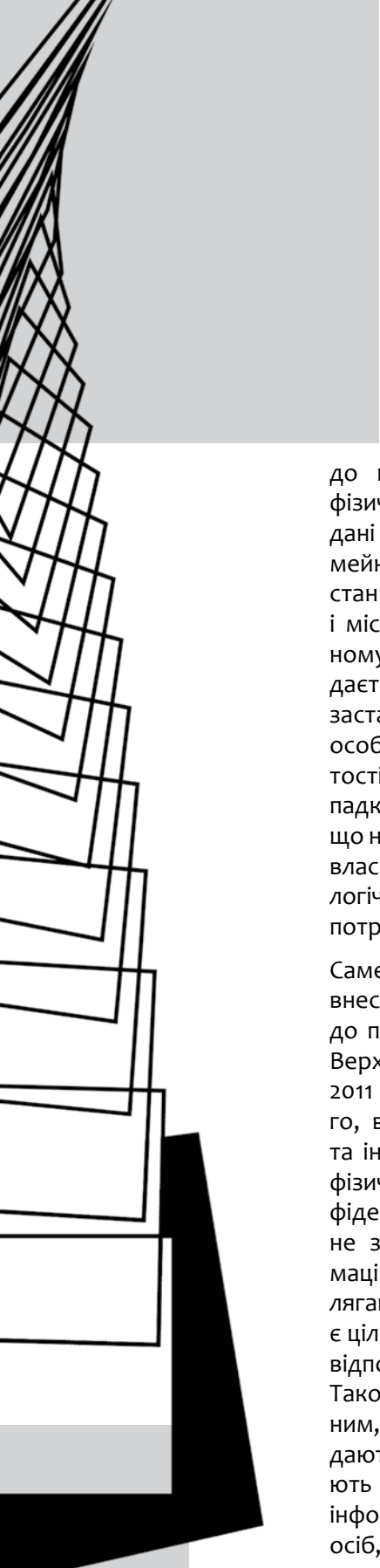
віднесення інформації до державної або іншої таємниці.

Доступ до документів Національного архівного фонду, що містять конфіденційну інформацію про особу, а також створюють загрозу для життя чи недоторканності житла громадян, обмежується на 75 років від часу створення цих документів, якщо інше не передбачено законом. Раніше зазначеного строку доступ здійснюється з дозволу громадянина, права та законні інтереси якого можуть бути порушені, а в разі його смерті — з дозволу спадкоємців.

У разі передачі за договором до державних архівних установ, архівних відділів міських рад документів Національного архівного фонду, що не належали державі, територіальним громадам, умови подальшого користування ними визначаються з колишніми власниками зазначеним договором. Зазначений порядок може бути встановлено також у випадках передачі документів на зберігання без зміни права власності на них.

І якщо частини 1—3 та 5 даної статті є цілком вичерпними та не потребують додаткових пояснень, то частині 4 варто приділити увагу, адже вона містить одразу кілька тверджень, що суперечать іншим законам України та здоровому глузду.

По-перше, питання конфіденційної інформації є чи не найбільш дискусійним при обговоренні питань доступу до архівної інформації. Стаття 11 ЗУ «Про інформацію» визначає, що

до конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження. Однак в сучасному світі такий жорсткий підхід видається дещо дивним та морально застарілим. В час соціальних мереж, особистого піару та публічної відкритості, ситуація коли, як у даному випадку архіви, держава охороняє те, що не потребує охорони з точки зору власника, виглядає щонайменше нелогічно. Ці положення однозначно потребують актуалізації.

Саме такі уточнення і був покликаний внести Закон України «Про доступ до публічної інформації» (ухвалений Верховною Радою України 13 січня 2011 року). Цей закон, серед іншого, визначає, що конфіденційною є та інформація про особу, яку певна фізична особа сама визначила конфіденційною. Якщо фізична особа не заборонила поширювати інформацію про себе, такі відомості підлягають оприлюдненню. Така норма є цілком прогресивною та такою, що відповідає європейським нормам. Також таке визначення є більш логічним, адже щонайменше дивно виглядають ситуації, коли архіви обмежують доступ до справ, що містять інформацію про певних публічних осіб, які раніше особисто оприлюднили аналогічні дані, в тому числі в автобіографічних публікаціях. Подібне траплялося щодо деяких представників українського визвольного руху.

На практиці таким чином на даний момент маємо ситуацію, коли два за-

кони визначають термін «конфіденційна інформація» в різний спосіб і немає цілковитої ясності щодо того, який саме з них має бути застосований до відносин архівної установи та користувачів архівних документів.

По-друге, діючий Закон про Національний архівний фонд не виправдано розширює коло осіб, які можуть надавати або забороняти доступ до документів, наділяючи таким правом спадкоємців особи, конфіденційна інформація про яку міститься у цих документах, що суперечить вимогам цивільного законодавства. Відповідно до статті 1216 Цивільного кодексу України спадкоємці — це особи, до яких перейшли права та обов'язки (спадщина) фізичної особи, яка померла (спадкодавця). До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218).

Відповідно до ст. 1219 кодексу, до складу спадщини не входять права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема особисті немайнові права. Право невтручання в особисте життя шляхом збирання і поширення інформації про особу або право на захист персональних даних, є особистим немайновим правом конкретної фізичної особи. Ч. 3 ст. 269 ЦК визначає, що особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою і фізична особа ними володіє довічно, тобто до своєї смерті (ч. 4 ст. 269 ЦК України). Також особисті немайнові права не мають економічного змісту. Як було зазначено вище, до спадкоємців переходять лише майнові права спадкодавця (ті,

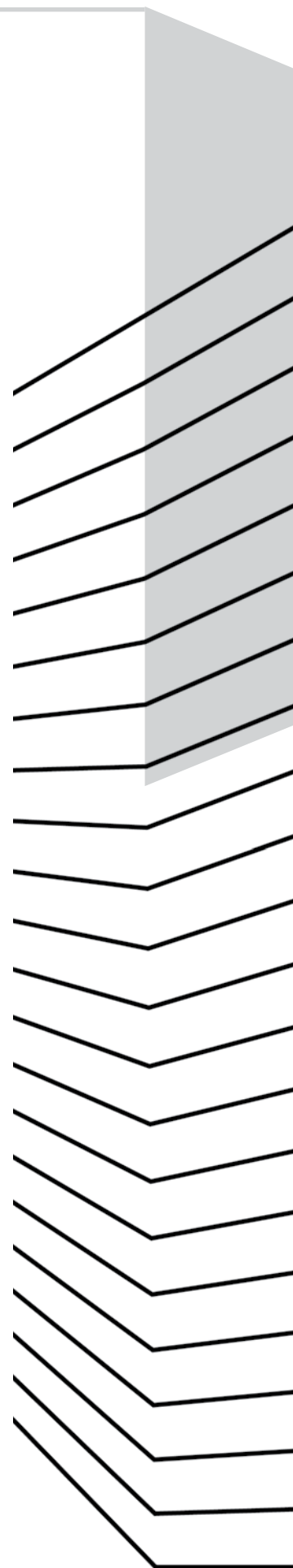
що мають економічний зміст), а особисті немайнові права спадкодавця припиняються в момент його смерті. Право забороняти поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК України) є особистим немайновим правом, а тому воно не може передаватись у спадщину. Відповідно, спадкоємці не можуть захищати особисте немайнове право особи, що померла, оскільки особисті немайнові права тісно пов'язані з особою; фізична особа (спадкодавець) володіє ними довічно і вони припиняються у момент смерті цієї особи і не входять у склад спадщини.

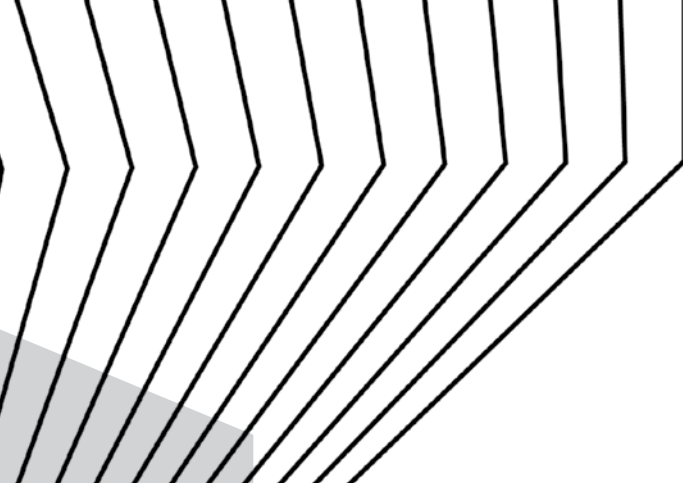
У випадку, що ми розглядаємо, маємо справу із особистим немайновим правом певної фізичної особи на особисте життя та його таємницю і особистим немайновим правом цієї особи надавати дозвіл на доступ або забороняти поширювати конфіденційну інформацію про себе, що міститься в архівних документах. Оскільки фізична особа, про яку є конфіденційна інформація в архівних документах, припустимо, померла, то її особисті немайнові права припинились і не передались у спадщину. Тому законодавчо закріплена можливість спадкоємців забороняти або давати дозвіл на доступ до документів Національного архівного фонду є порушенням принципів спадкового права та суперечить змісту особистих немайнових прав. Також використання терміну «спадкоємці» у ч. 4 ст. 16 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» суперечить нині чинному Цивільному кодексу України.

Так само не можна говорити про відносини спадкування і щодо самих документів. Оскільки ці документи не належали спадкодавцеві — фізичній особі, на праві власності, то щодо них не може бути і спадкоємців цієї фізичної особи (осіб, що можуть розпоряджатись ними). Тим паче, що відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону про НАФ архівні документи, що нагромадилися за час діяльності органів державної влади, державних підприємств, установ та організацій, а також документи, що передані державним архівним установам іншими юридичними і фізичними особами без збереження за собою права власності, є власністю держави.

До того ж, посилаючись на ч. 4 ст. 16 Закону про Національний архівний фонд у своїх відмовах надати доступ до архівних документів, архіви, як правило, одночасно рекомендують заявникові самостійно встановити спадкоємців особи, про яку йдеться (адже йдеться переважно про людей, які померли), розшукати їх та отримати відповідний дозвіл; спонукаючи таким чином заявника на порушення закону, оскільки здійснення усіх цих операцій саме по собі також є неправомірним збиранням інформації про особу і може здійснюватись виключно вповноваженими органами та у визначений законами України спосіб.

По-третє, виникають запитання і щодо строку 75 років від часу створення документів, що містять конфіденційну інформацію про особу. Відповідно до чинної редакції ЗУ про НАФ лише після завершення цього строку можна вільно знайомитись з

документами НАФ, що містять конфіденційну інформацію про особу. Така норма є архаїчною, вона морально застаріла, не відповідає європейським стандартам доступу до архівних документів.

З юридичної точки зору неможливо обґрунтувати доцільність встановленого в чинному Законі строку саме в 75 років, він не відповідає Цивільному кодексу України, зокрема терміну чинності особистих немайнових прав.

В українському законодавстві є, наприклад, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір (авторське право) — 70 років, що відраховуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів. Але тут йдеться про майнове право і є загальносвітова практика, що пов'язана з можливістю отримання грошових виплат за використання авторських прав. Виникає закономірне запитання — звідки ж такий тривалий строк у випадку з архівами, не відомий іншим актам цивільного законодавства?

Особисте немайнове право особи на заборону доступу до конфіденційної інформації щодо неї не може передаватись у спадок — воно припиняється у день смерті цієї особи, а тому не може охоронятись і 75 років від часу створення цих документів, якщо особи вже немає. Тому ч. 4 ст. 16 ЗУ про НАФ має бути змінена або виключена як така, що не відповідає Цивільному кодексу України, Закону України «Про доступ до публічної інформації» та рекомендаціям європейських структур.

Також формулювання закону, що «раніше зазначеного строку доступ здійснюється з дозволу громадянина, права та законні інтереси якого можуть бути порушені», може трактуватись, зокрема таким, чином, що порушені можуть бути не лише права особи, про яку йдеться в документах, а будь-якої третьої особи. Однак тоді незрозумілим залишається, яким чином архівіст може встановити, кому і яким чином буде завдано шкоди.

Одночасно ст. 277 Цивільного кодексу України встановлено, що фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. Право на відповідь, а також на спростування недостовірної інформації щодо особи, яка померла, належить членам її сім'ї, близьким родичам та іншим зацікавленим особам.

Це цілком логічні й достатні правові норми; вони разом із нормами, що забезпечують право на відшкодування моральної і майнової шкоди за порушення своїх прав, є гарантією недопущення зловживань з боку осіб, що використовують архівні документи.

По-четверте, ч. 4 ст. 16 закону про НАФ містить ще одну норму, яка однак повністю ігнорується архівами, а саме: архів зобов'язаний обмежити доступ до конфіденційної інформації у випадку, якщо «інше не передбачене законом». Однак є цілий ряд норм, коли закон таки передбачає інше та зобов'язує архів не обмежувати доступ, про них уже йшлося раніше.

Мова про суспільно-необхідну інформацію, інформацію про злочини з боку органів влади, про порушення прав людини тощо. Однак практика фактично не дає прикладів їх використання.

Говорячи про обмеження в доступі до документів маємо ще одну суперечність між законами. Так, стаття 16 закону «Про Національний архівний фонд та архівні установи» обмежує доступ до документів, тоді як новіші закони «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» є прогресивнішими ти накладають обмеження на доступ до інформації, а не до документів (справ, томів тощо). Тобто обмежуючи доступ до певної інформації, архів не має обмежувати доступ до документа загалом. Оптимальним рішенням у даному випадку є надання для роботи копій, а не оригіналу справи, в яких анонімізовано (заклеєно, зафарбовано тощо) конфіденційну інформацію.

Стаття 20. Права користувачів документами Національного архівного фонду

Користувачі документами Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам, мають право:

1) користуватися в читальному залі архівної установи копіями документів з фондів користування, а у разі їх відсутності — оригіналами, якщо доступ до них не обмежено на підставах, визначених законом, а також відповідно до закону користуватися документами обмеженого доступу;

2) отримувати від архівних установ довідки про відомості, що містяться в документах, доступ до яких не обмежено на підставах, визначених законом;

3) за письмовою згодою архівних установ отримувати документи або їх копії в тимчасове користування поза архівними установами;

4) користуватися довідковим апаратом до документів, а за згодою архівних установ — і обліковими документами;

5) виготовляти, у тому числі за допомогою технічних засобів, або отримувати від архівних установ копії документів і витяги з них, якщо це не загрожує стану документів та не порушує авторські та суміжні права, а також вимагати, щоб ці копії або витяги були засвідчені архівною установою;

6) публікувати, оголошувати, цитувати та іншим чином відтворювати зміст архівних документів з посиланням на місце їх зберігання і з дотриманням умов, передбачених законодавством.

У разі виявлення в архівних документах недостовірних відомостей про особу, будь-яка фізична особа має право вимагати від архівної установи долучення до цих документів письмового обґрунтованого спростування чи доповнення зазначених відомостей.

Права користувачів документами Національного архівного фонду, що належать іншим власникам, визначаються власником документів з урахуванням рекомендацій центрального органу виконав-

чої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Дії посадових осіб архівних установ, що перешкоджають реалізації законних прав користувачів документами Національного архівного фонду, можуть бути оскаржені в порядку підлеглості або у судовому порядку.

Стаття 21. Обов'язки користувачів документами Національного архівного фонду

Користувачі документами Національного архівного фонду зобов'язані:

- 1) дотримуватися встановленого відповідно до законодавства порядку користування документами, своєчасно виконувати законні вимоги працівників архівної установи;
- 2) забезпечувати збереженість і вчасне повернення документів, наданих їм у користування;
- 3) негайно інформувати архівну установу про виявлені випадки пошкодження чи недостачі документів;
- 4) не допускати перекручення або фальсифікації використаних відомостей, що містяться в архівних документах;
- 5) завчасно інформувати власника документів або уповноваженою архівну установу про наміри використання відомостей, що

містяться в архівних документах, з комерційною метою;

6) виконувати зобов'язання, передбачені угодами, укладеними користувачем з власником документів або уповноваженою власником юридичною чи фізичною особою;

7) відповідно до закону чи умов договору відшкодовувати завдані ними збитки архівним установам.

Передбачені законом права та обов'язки користувача, визначені в наведених вище статтях Закону про НАФ, є цілком демократичними та такими, що відповідають духу часу. Однак знову ж таки маємо проблеми з їх реалізації, які зафіксовані в ще одному дуже важливому документі — **Порядку користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам**, затвердженому Наказом Міністерством юстиції України від 19.11.2013 року № 2438/5¹⁸.

Даний порядок (а також практика їх застосування) містить ряд норм, що звужують права користувачів, накладають додаткові обмеження та не відповідають вимогам закону про НАФ та інших законів України.

Так, згідно частини 1 розділу 3 Порядку особа, яка має намір користуватися документами НАФ у читальному залі архіву, заповнює заяву-анкету встановленого зразка. Згадана анкета-заява потребує надання користувачем досить широкої інформації

18 Про затвердження Порядку користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам [Електронний ресурс] / Мін'юст України. — К., 2015. Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1983-13>.

про особу — від року народження до наукового ступеня, місця роботи та теми дослідження. Водночас звертаємо увагу, що профільний закон не вказує на жодну анкету. Він лише вимагає написання заяви та документа про особу. Частина ж запитуваних даних (а повноту заповнення анкети працівник архіву має перевірити згідно цього ж порядку) видається надмірною.

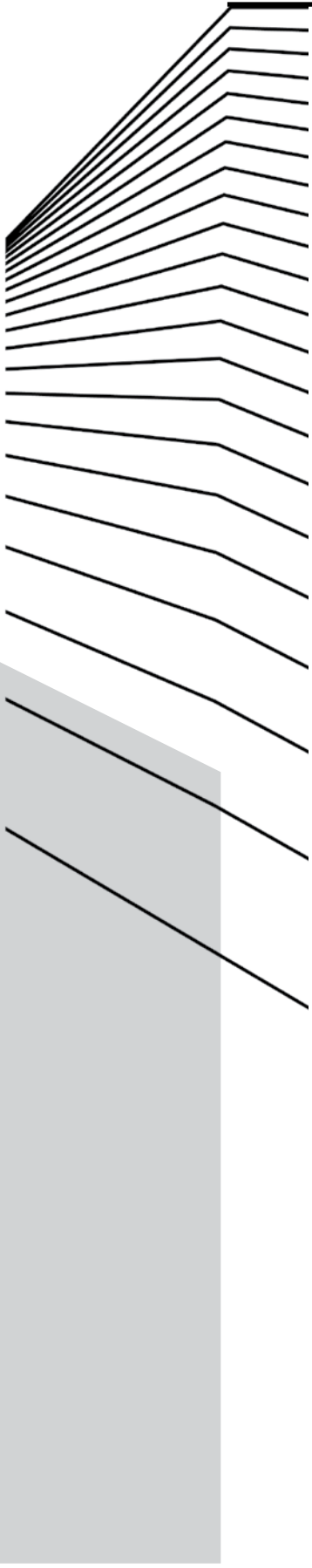
Ще одна частина додаткових обмежень, які накладає Порядок, полягає в обмеженні кількості одиниць зберігання, з якими користувачеві надають можливість працювати одночасно, а також в обмеженні часу для такого опрацювання.

Частина 3 розділу 2. Користувачеві видається щоденно не більше 5 описів, 10 бюксів мікрокопій, 10 справ, однієї тисячі аркушів архівних справ (але загалом не більше 10 справ), 50 калюк науково-технічної документації, 20 одиниць кінодокументів, а також звукозаписів, що за загальним обсягом не перевищують трьох годин звучання, та відеодокументів, що за загальним обсягом не перевищують чотирьох годин екранного часу.

Частина 8 розділу 2. Описи, інші нетиражовані архівні довідники видаються користувачам на строк до 5 робочих днів, копії та видання - до одного місяця, оригінали документів НАФ - до 10 робочих днів.

Причина таких обмежень також є зрозумілою і полягає в обмежених ресурсах архіву, насамперед люд-

ських. Однак на практиці такі умови часто створюють користувачеві значні труднощі в роботі. Наприклад згідно з Порядком, щоденно користувачеві може бути видано не більш 10 справ загальним обсягом не більше тисячі аркушів. Однак не більш тисячі може означати і 25, 50 чи навіть 100. А якщо виявиться, що потрібної інформації в них не міститься то для того, щоб переглянути 25 аркушів, достатньо декількох хвилин і решта робочого дня втрачається марно. Особливо, якщо мова йде про дослідників, які приїхали з іншого населеного пункту спеціально для роботи в архіві. А коли в читальному залі працює одночасно невелика кількість людей, то такі обмеження взагалі втрачають сенс. Тому в даному випадку варто використовувати дещо гнучкіші нормативи та не підходити до них надто формально. Цікавою є частина 12 розділу 2 Порядку — вона вводить поняття, яке відсутнє у Законі про НАФ, а саме - відстрочка доступу до документів НАФ. Наприклад, підставою для такої відстрочки запроваджується «перебування документів у тимчасовому користуванні за межами архіву». Уже сам факт звуження норм закону робить даний пункт неприйнятним та неправомірним. До того ж, зважаючи на відсутність максимального строку перебування документів поза архівом, така підстава для відмови є абсолютно некерованою. Звісно, використання архівних документів як наочного матеріалу у виставках є важливим, однак у випадку такої потреби, архів повинен мати, наприклад, копії (паперові чи електронні) тих документів, які видаються за межі архіву. В тако-

му випадку відсутність оригіналів не створить проблем для користувача, і потреба даної норми відпаде. Користувачі з розумінням мали б поставитись до такої ситуації.

Дещо вільно, порівняно із Законом про НАФ, тлумачить Порядок і права та обов'язки (розділ 2) користувача. Тут з'являються нові, порівняно із Законом, обов'язки користувача «вчасно інформувати працівників архіву в разі зміни анкетних даних під час роботи в архіві чи користування документами поза архівом» та «надавати архівам бібліографічну інформацію про видання, у яких використано інформацію архівних документів». Надання такої інформації є виключно питанням доброї волі користувача і не може бути його обов'язком.

Ще дивніше виглядає пропонований обов'язок підтверджувати родинні зв'язки з особами, щодо яких проводиться пошук персональних даних, або надавати засвідчені нотаріально доручення від замовників генеалогічних досліджень. Про абсурдність такої вимоги уже йшлося вище.

Важливо також розглянути особливості копіювання архівних документів.

Закон про НАФ та Порядок надають користувачеві право виготовляти, у тому числі за допомогою технічних засобів, або отримувати від архіву копії документів і витяги з них, якщо це не загрожує стану документів та не порушує авторських та суміжних прав, а також вимагати, щоб ці копії або витяги були засвідчені архівом. Таким чином користувач має право а) сам виготовляти копії своєю тех-

нікою, б) отримувати від архіву копії документів виготовлені силами архіву.

В даному аспекті є цікавим, як на практиці вирішується питання оплати виготовлення копій. Коли архів своїми силами робить такі копії, цілком зрозуміло і прийнятно, що така послуга є платною — адже тут використовуються людські (робочий час працівника) та матеріальні (електроенергія, папір, фарби тощо) ресурси архіву. Однак цікаво, що вартість таких послуг різниться в рази (тут і далі цифри подано станом на початок 2012 року за даними архівів): від 0,25 грн. (Держархів Чернігівської області) до 2,11 грн. (Держархів Дніпропетровської області) — тобто 8,4 рази; від 5,43 грн. за документ (Держархів Харківської області) до 43,92 грн. (Держархів Львівської області) — тобто 8 разів.

Дещо інакше із виготовленням копій власною технікою користувача. Йдеться насамперед про копії, зняті фотоапаратом. Так ст. 35 Закону про НАФ каже, що «надання фізичним особам для користування в читальному залі архівної установи архівних документів, що належать державі, територіальним громадам здійснюється безоплатно». При копіюванні документів власним фотоапаратом користувач не використовує жодних інших ресурсів архіву. Тому залишається незрозумілою підстава, на якій архіви вимагають коштів за виготовлення копій, якщо користувач сам їх здійснює. Тим паче, що ціни виставлені відчутні — наприклад, в Держархівах Київської, Миколаївської та Тернопільської областей копіювання

власним фотоапаратом та технічними засобами архіву коштує 81,67 грн. за документ.

Так само незрозумілою є практика надання дозволів керівництвом архіву на виготовлення копій власними силами. Або, наприклад, самостійне цифрове копіювання архівних документів взагалі не передбачене Порядком користування документами Національного архівного фонду України, що належить державі, територіальній громаді та прейскурантом на роботи та послуги, що виконуються Державним архівом Чернігівської області.

Тобто маємо ситуацію, коли при відносній прозорості та демократичності норм закону практика його застосування демонструє значні обмеження прав та свобод користувача. Варто зазначити, що із введенням в дію згаданого Порядку в листопаді 2013 було суттєво вдосконалено доступ до архівних документів. Насамперед тому, що попередня редакція документу (від 2005 року) містила в собі абсолютно архаїчну вимогу щодо отримання «дозволу» від керівництва архіву як для роботи в Читальному залі, так і для користування технічними засобами.

Ще одним нормативним актом, яким послуговуються архіви, відмовляючи в доступі до інформації, є **Постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1993 року № 3812-XII «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на**

Україні»¹⁹, а саме її 15 стаття. Серед іншого в цій статті йдеться про те, що «реабілітовані або за їх згодою чи в разі їх смерті близькі родичі мають право знайомитись з матеріалами закритих проваджень кримінальних та адміністративних справ і одержувати копії документів непроцесуального характеру».

Посилаючись на цю статтю, архіви чинять цілком неправомірно:

а) відмовляючи у наданні для ознайомлення справи на так званих «не-реабілітованих» осіб, хоча тут жодним чином не йдеться про вказану категорію;

б) надаючи для ознайомлення лише окремі документи зі справи;

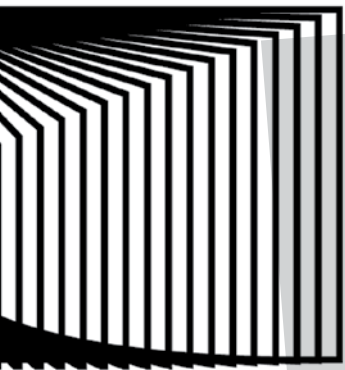
в) вимагаючи додаткові документи, а саме дозволи на ознайомлення зі справою від родичів реабілітованої особи.

У випадках б) і в) має місце значне звуження прав користувача архівів, що надані йому законами України, зокрема, Законом «Про національний архівний фонд» і Законом «Про інформацію», особливо зважаючи на той факт, що йдеться лише про Постанову, а сам Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» не встановлює порядку користування архівними документами.

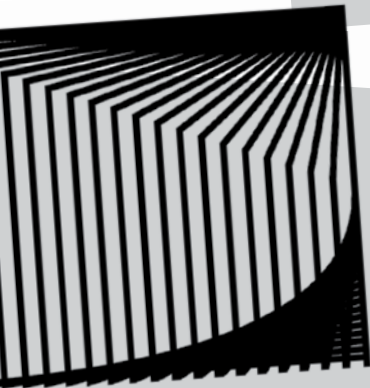
Оскільки на практиці архіви дуже часто звертаються до цієї статті Постанови, логічно було б законодавчо врегулювати цю колізію.

19 Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — К., 1993. Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3812-12>.

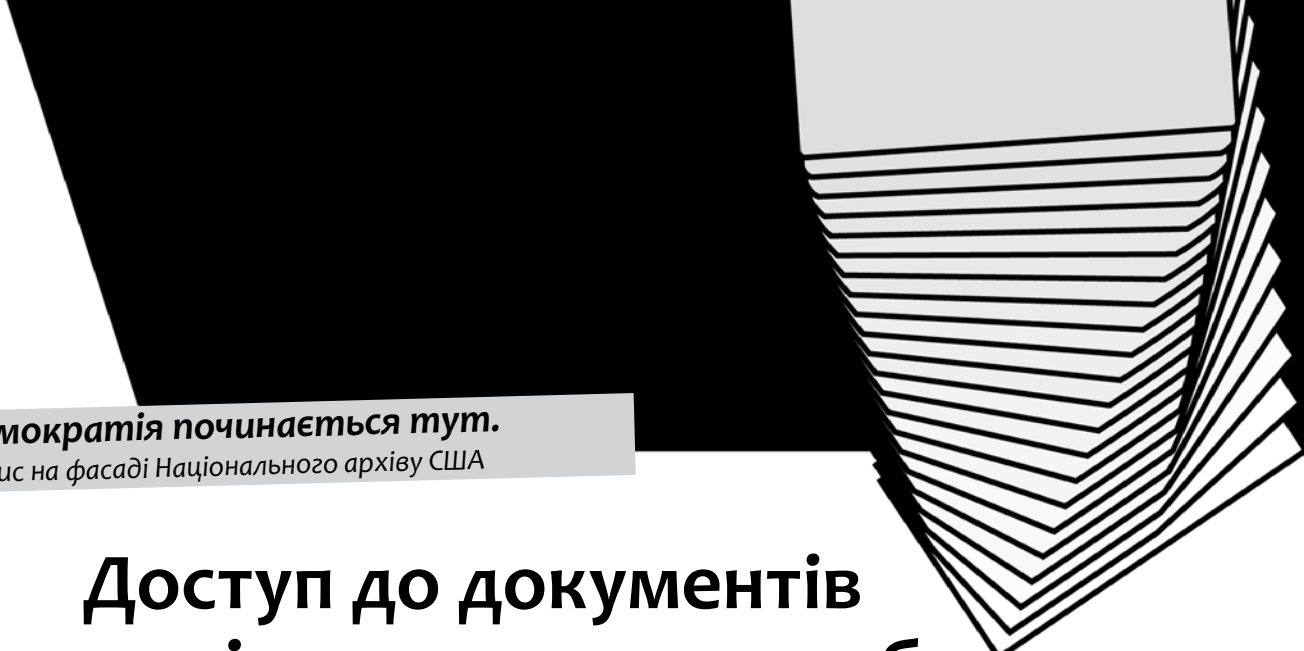

У грудні 2008 року створено
**«Європейську мережу державних
установ, які працюють з
документами комуністичної
таємної поліції»**, до якої ввійшли
установи Чехії, Болгарії, Німеччини,
Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини.

14 жовтня 2011 року в Празі створено
**«Платформу європейської пам'яті
та сумління»**, яка об'єднала 47
урядових, академічних та музейних
установ з 18 країн.

Демократія починається тут.
Напис на фасаді Національного архіву США

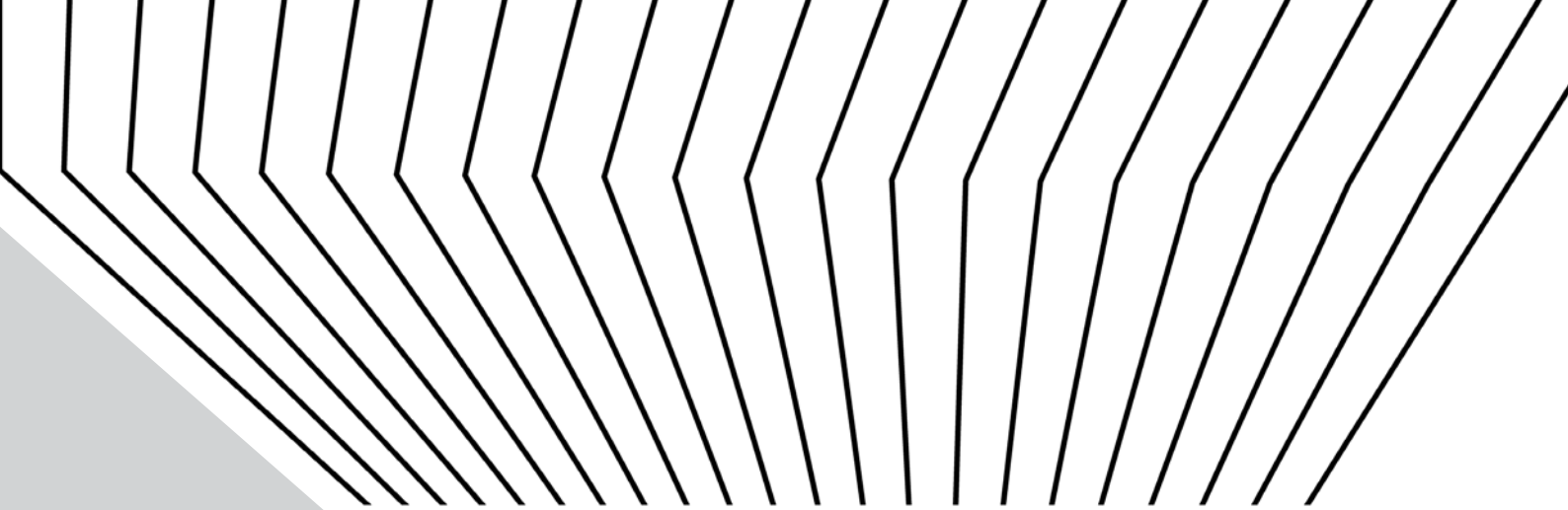
Доступ до документів комуністичних спецслужб. Досвід Східної Європи

Свобода доступу до інформації давно визнана невід'ємним елементом демократичного суспільства. Більше того, її можна вважати критерієм для вимірювання рівня розвитку демократії. Що більш відкритою і доступною для громадськості є інформація про діяльність органів влади, то міцнішими є демократичні засади, на які вони спираються у своїй роботі. І навпаки, намагання приховати інформацію, прикриваючись численними обмежувальними положеннями законодавства, є тривожним показником відходу від цих засад. У розвинених державах загальноприйнятим стає принцип, сформульований провідними світовими експертами: громадський інтерес до інформації повинен мати перевагу перед будь-якими обмеженнями.

Цей принцип стосується не лише актуальної інформації, що описує сьогодення, а й даних про близьке і далеке минуле. Тому питання вільного доступу до архівів розглядається в більшості країн саме в загальному контексті доступу до інформації і також

є важливим критерієм дотримання в суспільстві демократичних норм. Зважаючи на це, Рада Європи 13 липня 2000 року прийняла спеціальні «Рекомендації країнам-членам стосовно європейської політики доступу до архівів»²⁰. Головним мотивом документа є теза про те, що жодна країна не може стати демократичною, не забезпечивши власним громадянам права на правду про своє минуле. І саме архівні документи є головним інструментом для відтворення цієї правди.

Подолання наслідків тоталітаризму немислиме без відкриття архівів, які містять інформацію про злочини режиму. Особливо це стосується архівів спецслужб тоталітарних держав, які не лише забезпечували їх життєдіяльність, а й ретельно збирали інформацію про настрої в суспільстві для можливого придушення противладних проявів. У звіті Міжнародної ради архівів, підготовленому для ЮНЕСКО, з приводу особливої цінності таких документів зазначалося: «Тільки архіви, особливо архіви полі-

ції і розвідувальних служб, які контролювали народ, можуть відобразити приховані соціальні конфлікти, притаманні цим режимам. На відміну від публічного образу, який такі режими намагалися представити, їхня справжня природа може бути розкрита у файлах і реєстрах служб безпеки»²¹. У 1993 році Міжнародна рада архівів утворила спеціальну експертну групу для узагальнення наявного на той час досвіду та вироблення загальних рекомендацій щодо роботи з так званими архівами репресій.

Робота групи, в якій були представлені архівісти посткомуністичних держав Східної та Центральної Європи, а також Іспанії, Чилі та ПАР, тривала протягом 1994—1995 років і завершилася напрацюванням низки важливих теоретичних положень. На думку експертів, збереження документів колишніх спецслужб має служити реалізації як колективних прав громадян (право на правду, право знати осіб, винних у репресіях), так і індивідуальних прав (право досліджувати долю постраждалих у роки репресій родичів, право на реабілітацію та компенсацію за репресії, право на наукові дослідження). Зважаючи на це, у звіті стверджується, що «записи, створені чи накопичені репресивними органами, повинні бути передані під контроль нових демократичних органів влади за першої-ліпшої можливості, і ці органи влади повинні детально регламентувати їхнє зберігання. Демократичні органи влади повинні створити комісії,

відповідальні за управління цими сховищами, і архівні працівники повинні бути тісно залучені до роботи комісій [...]». Органи безпеки повинні забезпечити передачу обраних досьє і документів або до національних архівів, або до інституцій, що мають справу з компенсаціями та виплатами жертвам репресій чи усуненням колишніх посадових осіб, або до Комісії правди. Документи колишніх репресивних органів повинні зберігатися в архівних установах національної системи архівів або в інституціях, створених для ідентифікації колишніх посадових осіб, компенсації жертвам репресій чи забезпечення колективних та індивідуальних прав»²².

Зазначені вище рекомендації достатньо близькі до сьогоденної світової практики, адже їх розробники здебільшого самі мали досвід роботи з такими архівами. Ідеться насамперед про фахівців із посткомуністичних країн Східної Європи, які станом на 1995 рік вже значною мірою вирішили проблеми зі збереженням і використанням цих документів. Не менш корисним, але більш драматичним для формулювання рекомендацій був досвід інших країн — Чилі, Зімбабве, Греції, де було цілковито знищено архіви репресивних органів, і таким чином громадяни були позбавлені можливості дізнатися правду про драматичне минуле.

Україна, в якій питання архівів спецслужб радянського періоду досі залишається невирішеним, може і повинна скористатися рекомендаціями

21 *Доступ до архівних документів: законодавство і практика...* — С. 297.

22 *Там само.* — С. 302.

експертів і, головне, має можливість проаналізувати досвід країн, у яких ці питання було розв'язано. Очевидно, в цьому аспекті найцікавішим для нас буде досвід країн Центральної та Східної Європи, що пережили спільно з нами комуністичне минуле.

Доля документів спецслужб після падіння режимів у цьому регіоні була різною. Як слушно зауважили експерти Міжнародної ради архівів, «шлях, яким репресивний режим припинив існування, визначає значною мірою майбутнє його архівів»²³. Тому в державах, де повалення комуністів стало результатом динамічних «оксамитових революцій» 1989—1990 років, більшість документів колишніх спецслужб вдалося зберегти. До прикладу, активні громадські акції в Берліні дозволили врятувати більшість матеріалів комуністичної спецслужби Штазі, тоді як аналогічні документи в інших східнонімецьких містах таки було знищено.

«Падіння репресивної системи відбувається не миттєво, — писав із цього приводу Анджей Жеплінський. — Зазвичай йому передують безліч симптомів. І, звичайно, найкраще про ці симптоми бувають інформовані працівники спецслужб. Крім того, між переходом влади до політиків-демократів і встановленням контролю над спецслужбами проходить кілька місяців. Протягом цього досить тривалого періоду офі-

ційні особи можуть спробувати вилучити з архівів деякі документи»²⁴. Ілюстрації цієї тези дають архіви країн Прибалтики: темп революційних змін тут був дещо повільніший, ніж в інших країнах Східної Європи, і це дало можливість керівництву радянського КГБ вивезти значну частину документів чи знищити багато з них на місці, коли евакуація стала неможливою.

Тому сьогодні маємо архіви, які дуже відрізняються за змістом (у деяких із них збережено лише інформацію органів комуністичної безпеки, в інших додатково матеріали судів, прокуратур, органів внутрішніх справ, місцевих комуністичних партій) і за обсягом документів. За офіційною інформацією, поданою «Європейською мережею державних установ, які займаються документами таємних поліцій» (до мережі не входять країни Прибалтики, тож інформація про них відсутня), один із найменших архівів такого роду збережено у Словаччині — його обсяг 1,8 кілометра полиць; в Угорщині — 4, в Німеччині — 4,6, в Болгарії — 20, у Чехії — 34 і найбільший в Польщі — понад 87 кілометрів. Румунія подала інформацію у звичнішій для українських дослідників одиниці вимірювання — 1 800 тис. справ у 2 300 тис. томів²⁵.

Подальше використання цих документів регламентувалося через ухвалення парламентами держав спеці-

23 Доступ до архівних документів: законодавство і практика... — С. 298.

24 Жеплінський А. Право на знання архівних даних про себе. Архіви колишніх спецслужб // Доступ до архівних документів: законодавство і практика / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2010 р. — С. 284.

25 The "European Network of Official Authorities in Charge of the Secret Police Files": A Reader on the Legal Foundations, Structures and Activities. Second and Revised Edition / Ed. by Dr. Reiner Schiller-Dickhut (BStU), Bert Rosenthal (BStU). — Berlin, February 2014.

альних законодавчих актів. Такі акти прийняті і діють в таких країнах:

- Албанії (закон № 10034 від 22 грудня 2008 року «Про чистоту іміджу посадових осіб та виборних органів»),
- Болгарії («Закон про доступ і розкриття документів та оголошення належності болгарських громадян до органів державної безпеки й розвідувальних служб Болгарської народної армії»),
- Естонії («Закон про збір, реєстрацію, зберігання й використання матеріалів органів зовнішньої безпеки держави або розвідки, які діяли в Естонії»),
- Латвії («Закон про зберігання й доступ до звітів колишнього Комітету державної безпеки і про перевірку фактів щодо співробітництва окремих осіб із КГБ»),
- Литві (постанова Уряду Литовської Республіки про затвердження Положень про доступ і використання обмежених документів спеціальної частини Національного документального фонду),
- Німеччині (закон «Про матеріали служби державної безпеки колишньої Німецької Демократичної Республіки»),
- Польщі (закон «Про розкриття інформації про роботу державних службовців в органах державної безпеки і про співробітництво з цими органами в 1944—1990 роках»; «Закон про Інститут національної пам'яті — Комісію з розслідування злочинів проти польського народу» від 18 грудня 1998 року),
- Румунії (закон «Про доступ осіб до своїх справ і про розкриття інформації про політичну поліцію»),
- Словаччині (закон «Про доступ до документів, пов'язаних із діяльністю служб державної безпеки в 1939—1989 роках, про створення Інституту національної пам'яті та про внесення змін до деяких законів (Закон про національну пам'ять), зі змінами»),
- Угорщині (закон «Про вивчення діяльності спецслужб колишнього режиму і створення Історичних архівів національних спецслужб»),
- Чехії («Закон, яким визначаються деякі інші умови виконання службових обов'язків», закон «Про Інститут дослідження тоталітарних режимів і Архів органів безпеки»)²⁶.

Як видно із самих назв законів, їхньою метою було не лише збереження документів, а й використання їх у процесах так званої люстрації, тобто перевірки певних осіб (передусім політиків та державних чиновників) на предмет співпраці з комуністичними каральними органами. Архівні матеріали також стали основою для відновлення справедливості щодо репресованих комуністичною владою

26 Кечкеметі Ш., Секей І. Доступ до архівів. Путівник для імплементації. Рекомендації № R (2000) 13 щодо Європейської політики доступу до архівів / Харківська правозахисна група. — Харків: «Права людини», 2010. — С. 106—139.

осіб, їхньої реабілітації та можливої компенсації завданих їм збитків. Після завершення цих процесів більшу увагу звернено саме на вивчення цих документів та використання їх у наукових дослідженнях.

Очевидно, особливості доступу до цих документів, визначені національними законами, відрізняються в різних країнах залежно від історичних умов та правової культури. Але найважливіше, що об'єднує ці країни, — це принцип, за яким матеріали колишніх спецслужб виділені на законодавчому рівні в окрему категорію і означені як особливо важливі. Завдяки цьому і фігуранти цих паперів, і дослідники мають широкі можливості для отримання інформації. Крім законодавчого виокремлення документів проводилося їх фактичне вилучення з-під опіки державних органів безпеки і оперативне перевезення до нових сховищ. До прикладу, у Польщі масштабний процес передачі всіх матеріалів каральних органів комуністичного періоду (тобто органів безпеки, міністерства внутрішніх справ, міністерства оборони, міністерства юстиції, прокуратур та судів) було здійснено протягом 60 днів.

Одним з перших такий закон було прийнято в Німеччині — ще у грудні 1991 року. Завданням акта його автори визначили:

«1. Полегшення індивідуального доступу до персональних даних, зібраних службою державної безпеки, для

з'ясування ступеня впливу на особу боку служби державної безпеки.

2. Захист особи від порушень її прав на приватне життя, що викликані використанням персональних даних, зібраних службою державної безпеки

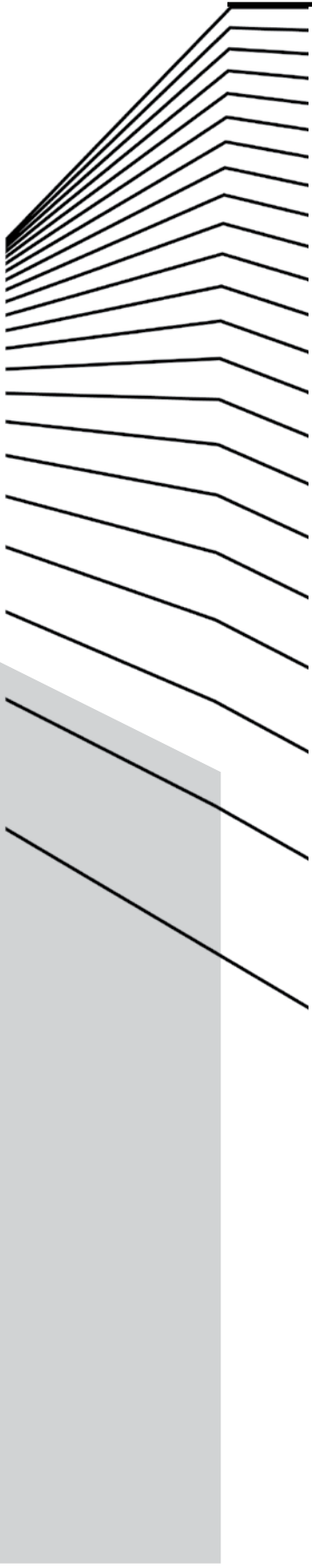
3. Забезпечення та стимулювання історичної, політичної і юридичної переоцінки діяльності служби державної безпеки.

4. Надання громадським організаціям та приватним особам доступу до інформації, необхідної для досягнення цілей, проголошених у даному законі»²⁷.

Відповідно до окреслених завдань користувачами зібраної в архіва інформації можуть бути особи, що постраждали від дій спецслужб, їхні родичі, а також дослідники та журналісти. Щодо постраждалих в законі зазначено, що вони мають право отримати інформацію як про співробітників органів безпеки, що вели їхні справи, так і про осіб, що надавали спецслужбам таємні відомості.

Окрема стаття закону присвячена використанню документів для політичного та історичного аналізу. Дослідники мають доступ до всіх матеріалів архівів колишніх спецслужб, єдиним обмеженням при цьому є наявність у них персональних даних. У такому випадку дослідник може працювати з копіями документів, в яких вилучено конкретні імена та прізвища (проведено так звану анонімізацію). Що важливо, обмеження на захист

²⁷ Закон про матеріали служби державної безпеки колишньої Німецької Демократичної Республіки // Доступ до архівних документів: законодавство і практика / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2010 р. — С. 94.

персональних даних не поширюється на співробітників державної служби безпеки, осіб, які співпрацювали з нею на платній основі, історичних фігур, політичних та державних діячів, «якщо ці дані стосуються їхньої ролі в сучасній історії або виконання ними службових обов'язків».

Оскільки німецький закон був одним із перших законів про архіви комуністичних спецслужб, його ключові положення знайшли своє відображення у законодавчих актах інших посткомуністичних держав. Серед них найважливішими були такі: доступ до інформації про осіб, причетних до функціонування комуністичних органів безпеки та карально-репресивної системи; захист персональної інформації про згаданих у документах третіх осіб через анонімізацію; право особи, що постраждала від діяльності спецслужб, на певний час обмежити доступ до своєї справи; вимоги більшої відкритості інформації стосовно публічних осіб; відповідальність дослідників за можливе розголошення особистої інформації. Загалом головним мотивом цих законів став пріоритет захисту прав жертв тоталітарних режимів перед правами осіб, які працювали на ці режими.

Головними користувачами архівної інформації визначено три категорії: особи, які фігурують у документах, та їхні родичі; історики, що вивчають комуністичний період; журналісти. У більшості країн немає суттєвої різни-

ці в організації роботи в архівах щодо цих категорій, як обмежень щодо громадянства особи, яка шукає інформацію. У деяких країнах (Румунія, Угорщина, Польща) для роботи в архівах необхідно офіційне звернення від наукової установи, редакції чи власників засобу масової інформації. Доступ до архівних документів є безкоштовним, оплата передбачається лише за додаткові послуги (виготовлення копій тощо).

Певні відмінності в законодавстві посткомуністичних держав здебільшого стосуються окремих деталей організації роботи в архівах. Польське законодавство передбачає повний доступ до документів про державних службовців та політиків; зазначено, що у копіях документів «особисті дані третіх сторін робляться анонімними». Особа, яка була об'єктом зацікавлення спецслужб, може надавати уточнення, доповнення та поправки до інформації, що міститься в документах. Крім того, вона має право заборонити доступ до матеріалів про себе на 50 років. Це право не поширюється на колишніх співробітників органів безпеки. Останні можуть ознайомитися в архівах з інформацією про себе, проте їм відмовлено в доступі до документів про їхню діяльність як співробітників спецслужби²⁸.

Подібні умови роботи сформульовані угорським законом, який також передбачає анонімізацію персональної інформації (за винятком співробітників спецслужб). Строк захисту

28 «Закон від 18 грудня 1998 року про Інститут національної пам'яті — Комісію з розслідування злочинів проти польського народу» // Доступ до архівних документів: законодавство і практика / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2010 р. — С. 130—169.

особистих даних чітко визначений законом: 30 років після смерті особи; якщо дата смерті невідома — 90 років від дня народження; якщо й дата народження невідома — 60 років від часу створення документа. Особи, які постраждали від органів безпеки, можуть заборонити доступ до інформації про себе, але не більше як на 90 років від дати створення документа. Цього права позбавлені колишні співробітники спецслужб, які, крім того, не мають права на доступ до інформації про свою діяльність як працівників каральних органів.

Найбільш ліберальним щодо доступу до архівів колишніх спецслужб є законодавство Чехії. У цій країні документами можуть вільно користуватися всі громадяни та іноземці; не відбувається жодної анонімізації осіб, згаданих у документах. За можливе розголошення особистої чи конфіденційної інформації відповідальність несе особа, яка його здійснила.

Для реалізації спеціальних завдань, передбачених зазначеними законами, в більшості посткомуністичних країн створено спеціальні державні органи, які займаються як упорядкуванням отриманих архівів, так і організацією історичних досліджень та юридичних процесів проти осіб, запідозрених у співпраці з каральними спецслужбами.

Однією з перших стала утворена німецьким парламентом 20 грудня 1991 року установа, очолювана Федеральний уповноваженим з документів служби державної безпеки колишньої НДР (www.bstu.bund.de). Протягом 1990-х років подібні установи виникли майже у всіх посткомуністичних

країнах. У Польщі (www.ipn.gov.pl) та Словаччині (www.upn.gov.sk) вони діють під назвою «Інститут національної пам'яті», у Чехії — «Інститут дослідження тоталітарних режимів» (www.ustrcr.cz). В Естонії цим займається Інститут історичної пам'яті (www.mnemosyne.ee), створений в 2008 році. Він фактично продовжив діяльність Міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства. У Литві діють Центр досліджень геноциду та резистансу Литви (www.genocid.lt) та Міжнародна комісія з оцінки злочинів нацистського та радянського окупаційних режимів (www.komisija.lt). Латвійське товариство дослідження окупації (www.loib.lv) створене в 2009 для продовження роботи Комісії з визначення кількості жертв тоталітарного окупаційного режиму, пошуку масових поховань, узагальнення інформації про репресії і масові депортації і визначення втрат, завданих Латвійській державі та її мешканцям. У Болгарії діє Комісія з відкриття документів і оголошення про належність болгарських громадян до державної безпеки і розвідувальної служби Болгарської народної армії (www.comdos.bg); у Румунії — Національна рада з вивчення архівів Securitate (www.cnsas.ro) та Інститут досліджень злочинів комунізму і пам'яті про вигнання (www.crimelecomunismului.ro); в Словенії — Дослідницький центр національного примирення (www.scnr.si).

На початковому етапі архіви колишніх спецслужб були частиною більшості цих інституцій, оскільки саме співробітники інституції забезпечували їхнє впорядкування та організацію доступу. Згодом, після завершення процесів люстрації, документи або

залишилися фондами архівних підрозділів цих інституцій (як у Польщі, Словаччині, Німеччині, Румунії, Болгарії), або були виділені в окремі спеціальні архіви (до прикладу, Архів органів безпеки в Чехії, Особливий архів Литви, Історичні архіви державної безпеки в Угорщині).

Розвиток цих структур значною мірою залежав від політичної ситуації в країні, тому був неоднаковим. Наприклад, в Албанії, попри наявність спеціального закону про архіви комуністичної спецслужби, значної діяльності розгорнуто не було. Після хвилі політичних скандалів, пов'язаних із процесами люстрації, більшість із названих інституцій зосередилася на дослідженнях тоталітарного минулого і наданні інформації про жертви місцевих режимів. У зв'язку з цим посилювалася діяльність архівістів із максимального спрощення доступу до архівів колишніх спецслужб: створювалися електронні бази даних, проводилося копіювання документів на цифрові носії. Інститут національної пам'яті в Словаччині повідомив, що щороку виготовляються електронні копії із 250 тис. аркушів документів. Ще інтенсивніше ця робота реалізується в чеському Інституті дослідження тоталітарних режимів, співробітники якого оцифровують близько 30 тисяч аркушів на день.

За ініціативи Центру досліджень геноциду і резистансу Литви у співпраці з істориками з Латвії та Естонії створено спеціальний сайт «Документи КГБ» (www.kgbdocuments.eu), на якому розміщуються копії електронних документів радянських спецслужб, що стосуються їхньої діяльності на теренах Прибалтики. Чеський Інститут досліджень тоталітарного режиму спільно з Архівом органів безпеки започаткував видання спеціалізованого збірника з оглядом таких документів²⁹. Аналогічне видання про польські документи підготували співробітники Бюро з надання доступу і архівації документів Інституту національної пам'яті³⁰. У 2009 році архівісти цього інституту опублікували путівник по своїх архівах з коротким описом понад 3 000 фондів³¹.

В останні роки посилювалися спроби координації діяльності інституцій, які займаються документами комуністичних спецслужб. 2007 року започатковано щорічну міжнародну конференцію «Діяльність НКВД-КГБ і їхня співпраця з іншими секретними службами в Центральній та Східній Європі 1945—1989 років»³². У грудні 2008 року створено «Європейську мережу державних установ, які працюють з документами комуністичної таємної поліції», до якої ввійшли

29 *Sborník Archivu bezpečnostních složek. 6/2008 / Odp. red. P. Virkner. — Praha, 2009.*

30 *Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej. — Tom 1—2. — Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2008—2009.*

31 *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 roku) / J. Bednarek, R. Leśkiewicz (red. nauk.). — Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2009. — 1255 s.*

32 *NKVD/KGB Activities and its Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945—1989. Anthology of the international and interdisciplinary Conference / Ed. by A. Grьňovьb. — Bratislava, 2008. — 404 p; NKVD/KGB Activities and its Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945—1989, II. International conference. November 19—21, 2008, Prague.*

установи Чехії, Болгарії, Німеччини, Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини³³. 14 жовтня 2011 року в Празі створено «Платформу європейської пам'яті та сумління», яка об'єднала 47 урядових, академічних та музейних установ з 18 країн³⁴. Метою нової організації оголошено об'єднання зусиль задля поширення інформації про діяльність тоталітарних режимів і вшанування пам'яті їхніх жертв.

На пострадянському просторі Литва, Латвія та Естонія наразі залишаються єдиними країнами, в яких існує спеціальне законодавство щодо архівів комуністичних спецслужб і здійснюється цілеспрямована робота з їхнього вивчення. В інших державах, які входили до складу ССРСР, така діяльність залишилася у сфері намірів.

Яскравим прикладом у цьому плані залишається Росія. Як і в інших посткомуністичних державах, питання архівів комуністичних органів безпеки тут актуалізувалося в результаті революційних політичних перетворень. У Москві вони відбулися пізніше, ніж у Східній Європі, — у серпні 1991 року після провалу перевороту під керівництвом так званого ГКЧП. Рішенням президента Росії Бориса Єльцина архіви комуністичної партії та КГБ було негайно опечатано. Таким чином демократичне керівництво намагалося передусім зберегти архіви, які могли бути знищені після

поразки комуністів. 24 серпня 1991 року видано указ Президента РСФСР про передачу документів із партійних та кагебістських сховищ у державні архіви³⁵. Для реалізації цього завдання восени 1991 року створено спеціальну Комісію з організації передачі-прийому архівів КПРС і КГБ ССРСР на державне зберігання і їх використання. Головою комісії призначено відомого російського історика Дмитрія Волкогонова, до її складу включено активістів громадських організацій, що вивчали злочини комуністичного режиму, зокрема «Меморіалу»³⁶.

Проте первісний запал нової влади швидко згас, і справа передачі документів почала гальмувати. У результаті комісія, яка діяла від 1991 до 1993 року, зуміла провести передачу в повному обсязі лише архівів комуністичної партії. Архіви КГБ (за інформацією дослідників, на момент розпаду ССРСР у 1991 році в російських архівах зберігалось 4,8 мільйона справ) залишилися у віданні його наступника — Федеральної служби безпеки Росії. У 1992 році спеціальна комісія прийняла рішення про передачу в державні архіви всіх документів комуністичних спецслужб, створених понад 15 років тому³⁷. Новіші документи КГБ мали тимчасово залишатися в нової спецслужби. Передачі підлягали фільтраційні справи на осіб, які перебували в німецькому полоні; ар-

33 Інформація про цю мережу: www.memoryandconscience.eu.

34 www.rp.pl/artukul/153227,733058-IPN-w-Platfornie-Europejskiej-Pamieci-i-Sumienia.html.

35 Ведомости Съезда Народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. — 1991. — № 35. — С. 927, 1157.

36 Використано інформацію зі статті: Петров Н. Архивы советской госбезопасности и их использование в политических целях.

37 Петров Н. «Политика руководства КГБ в отношении архивного дела была преступной...» // Карта. — Рязань. — 1993. — № 1. — С. 6—7.

хівно-кримінальні справи на репресованих радянською владою; справи на співробітників органів безпеки з терміном давності не менше 30 років; матеріали так званого таємного діловодства; нормативно-розпорядчі документи; конфіскати.

Передання документів спочатку призупинилося (офіційною причиною називався брак приміщень у державних архівах), а потім і припинилося взагалі. У 1993 році ліквідовано спеціальну комісію з передання архівів, яка так і не завершила своєї роботи. А в 1995 році російський парламент прийняв нову редакцію закону «Про оперативно-розшукову діяльність», згідно з яким інформація про оперативно-розшукову діяльність, імена осіб, які співпрацювали з КГБ, знову оголошувалися державною таємницею³⁸. Подальші політичні зміни в Росії, прихід до влади нового президента Владіміра Путіна, офіцера КГБ, поставили остаточну крапку на спробах передати важливі історичні документи із відання діючої спецслужби в окрему архівну чи дослідницьку інституцію. Закриття цих архівів суттєво призупинило дослідження злочинів комуністичного режиму і стало передумовою кампанії реабілітації радянського минулого, яка досі триває в Росії.

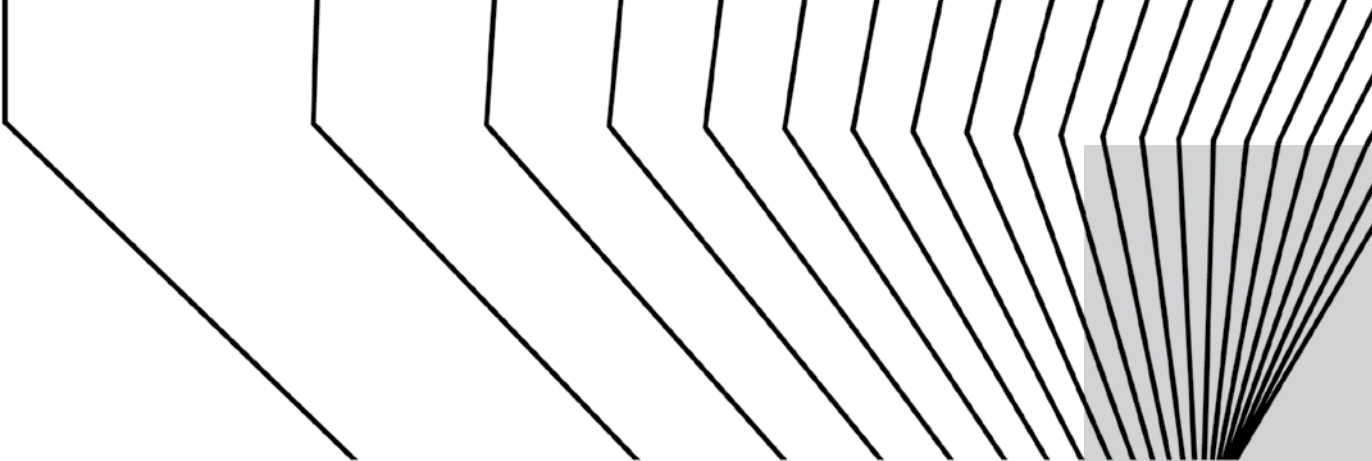
Проблемою для багатьох пострадянських республік є те, що російське керівництво не лише закриває архіви у своїй країні, а й активно намагається накидати свої стандарти іншим, користуючись своїми геополітичними

впливами. 2004 року було укладено першу угоду між Росією, Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Таджикистаном і Киргизстаном, яка мала б регулювати політику у галузі розсекречення архівів.

У 2011 р. на засіданні Ради міністрів закордонних справ СНД, яке відбулося 8 квітня у Києві, погоджено текст ширшої угоди між країнами — учасниками цього міждержавного об'єднання. Згідно з текстом документа³⁹ будь-який архів, що хотів би відкрити доступ до документів радянського періоду, повинен надіслати запит до спеціально визначеного компетентного органу національного рівня з переліком вихідних даних архівних матеріалів та обґрунтуванням потреби зняти з них гриф. Цей компетентний орган спрямовує інформацію в аналогічні структури країн-підписантів, які розглядають запит колег відповідно до національного законодавства. Розгляд може тривати до півроку і довше, якщо це попередньо погоджено. Коли всі уповноважені структури висловили свою позицію, держава, установа якої подала запит, своїм рішенням або розсекречує відповідні документи, або відмовляє в цьому, але за умови, що отримано згоду всіх країн — учасниць угоди. Якщо ж країна вирішила засекретити архівні документи, вона спрямовує цим країнам запит про «необхідність і строки захисту», після чого країни-підписанти «вживають заходів» для захисту секретних відомостей. Угода забороняє країнам ухвалювати само-

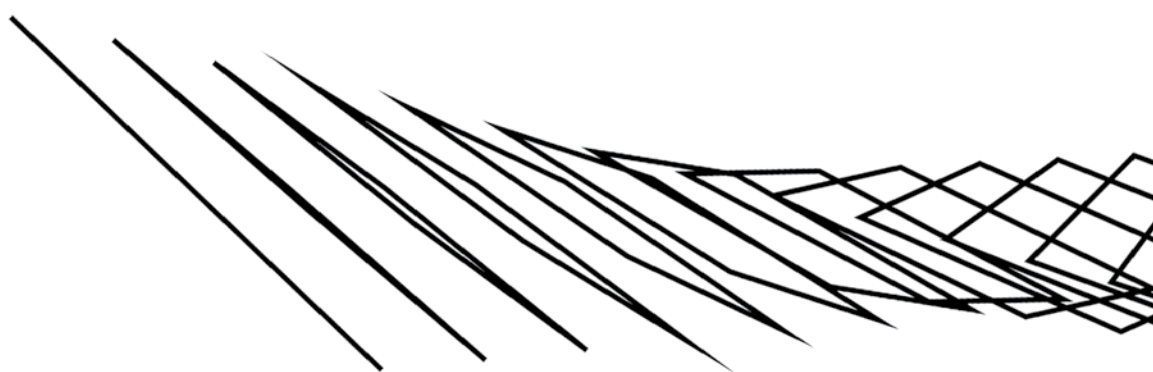
38 Собрание законодательства Российской Федерации. — 1995. — № 33. — С. 3349.

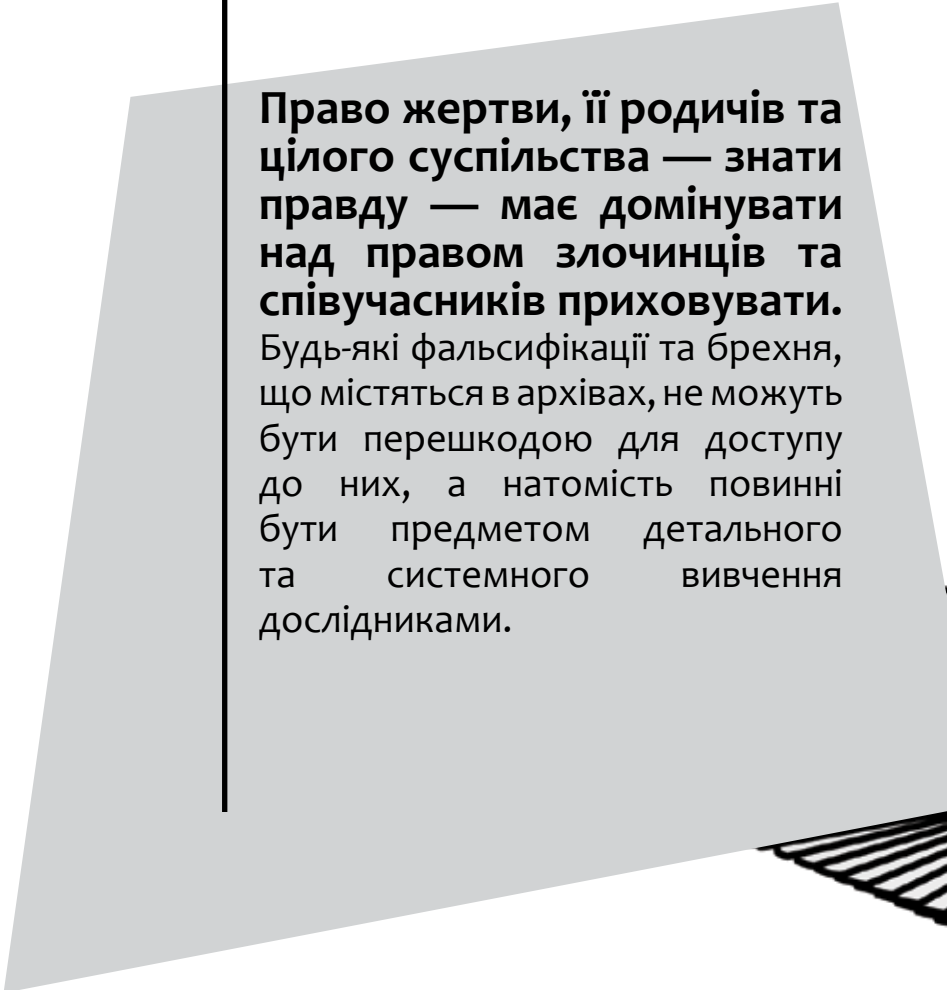

39 З повним текстом «Угоди про порядок перегляду ступеня секретності даних, засекречених у період існування СРСР» можна ознайомитися за адресою: www.cdvr.org.ua/node/1352.

стійні рішення про розсекречення інформації, якщо вона зачіпає інтереси інших країн-учасниць. Очевидно, що така складна процедура по суті зупинить відкриття архівів комуністичних спецслужб ССРСР, і саме це є її головним політичним завданням. Крім Росії, яка виступила ініціатором, угоду на початок 2012 року вже підписали Білорусь, Вірменія, Таджикистан, Узбекистан.

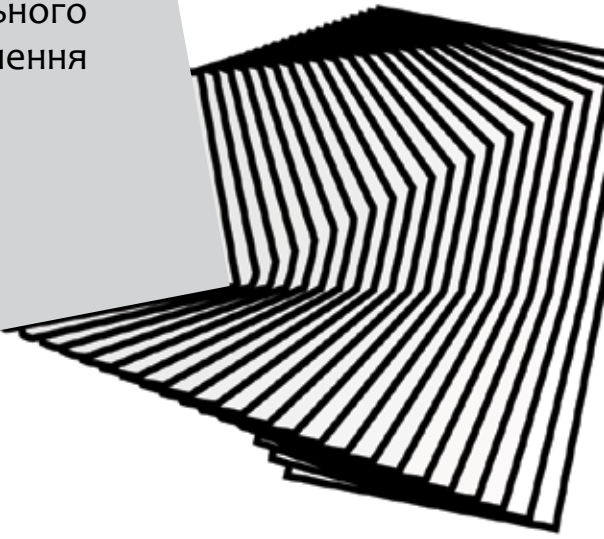
Загалом порівняння ситуації у посткомуністичних країнах, які відкрили архіви колишніх спецслужб або досі не зробили цього, є найкращим аргументом на користь важливості цих процесів не лише для істориків, а й для суспільства в цілому. Адже демократизація стала незворотною лише там, де цей процес відбувся повною мірою. Тож демократія і справді починається в архівах.

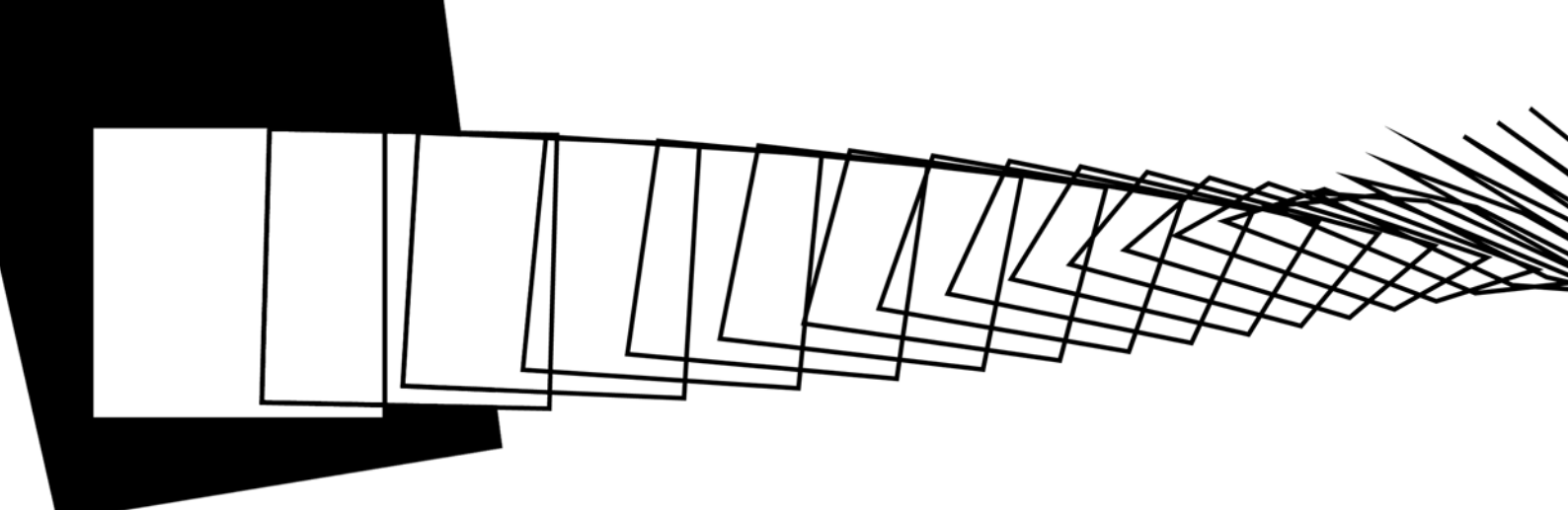

Право жертви, її родичів та цілого суспільства — знати правду — має домінувати над правом злочинців та співучасників приховувати.

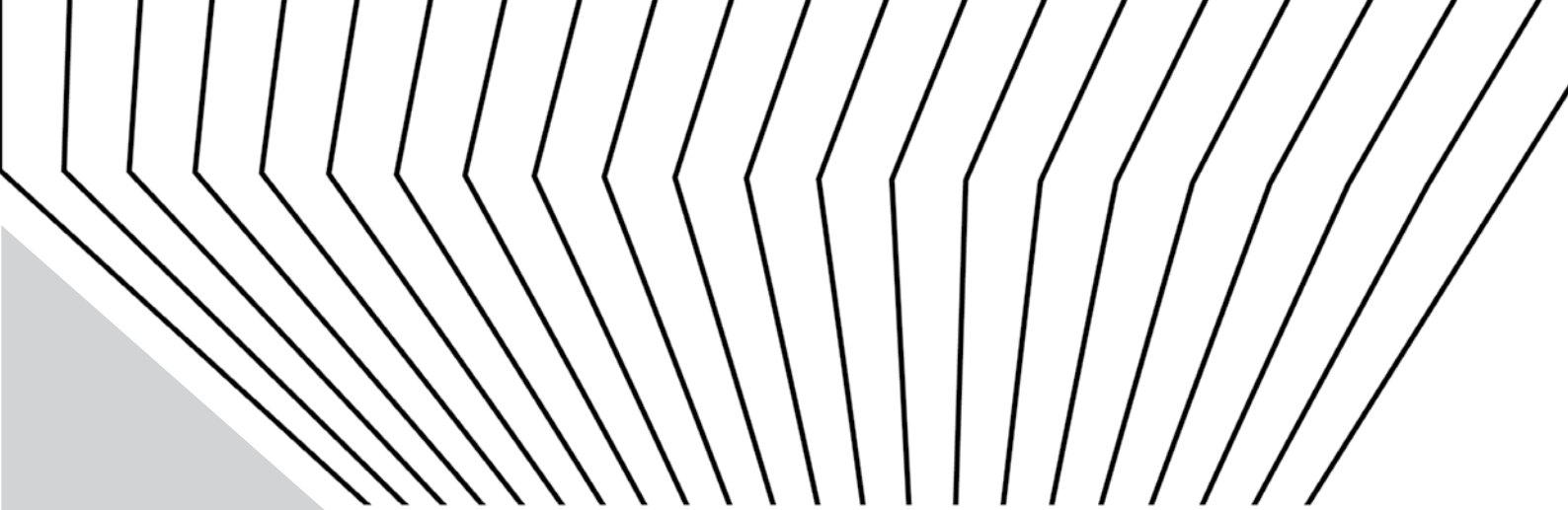
Будь-які фальсифікації та брехня, що містяться в архівах, не можуть бути перешкодою для доступу до них, а натомість повинні бути предметом детального та системного вивчення дослідниками.

Шляхи вирішення проблем та забезпечення повноцінного доступу

**до архівних документів
радянських спецслужб
та інформації, що в них
міститься**

насамперед про те, які етичні, організаційні та юридичні перешкоди стоять на шляху доступу до архівних документів та інформації, що в них міститься, про порушення прав та свобод громадян та злочинів з боку влади проти населення, що мали місце в Радянському Союзі.

Однак, очевидним є, що жодні перепони не можуть бути на шляху до правди. І жодні чинники не мали б завадити особі отримати інформацію про себе, своїх рідних чи близьких, їхню долю та минуле, а також про минуле свого народу та своєї держави. Не менш очевидним є і те, що будь-які перешкоди та проблеми можуть бути вирішені за умови наявності таких факторів, як політична воля органів влади, зацікавленість громадськості, а також спільні зусилля та активна участь архівістів, дослідників, журналістів та усіх інших, хто розуміє важливість для суспільства знати об'єктивну історію.

Зважаючи на те, що проблеми із доступом мають різні причини та рівні, вирішувати їх також слід у різних спосіб та на різних рівнях.

1. Питання філософсько-концептуальні

По-перше, слід чітко дати собі відповідь на питання щодо права власності на документи радянських спецслужб та питання статусу інформації, що в них міститься. На даний момент тут домінує вузьке розуміння: відповідно до статті 5 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» архівні документи, що нагромадилися за час діяльності орга-

приємств, установ та організацій, а саме такими є документи спецслужб СРСР, є власністю держави. І таке визначення є цілком коректним.

Однак, слід також розуміти, що інформація, що міститься в таких документах, в силу її унікальності та важливості для суспільства є надбанням народу України. Таке розуміння дозволить позбутися застарілої «дозвільної практики» в роботі архівів, коли видача документів в читальний зал, копіювання їх чи то силами архіву, чи власними силами користувача тощо здійснюється саме з дозволу керівництва архіву. «Позбувшись права власності» на інформацію держава руками архівів перестане управляти такою інформацією, а лише надаватиме послуги населенню з доступу до неї. Схема стосунків «прохач — благодійник» має бути замінена на нову: «клієнт — надавач послуг». При цьому слід пам'ятати, що в нових законах про інформацію та про доступ до публічної інформації було вилучено можливість власності на інформацію як таку. Інформація не може бути предметом речового права власності, вона є об'єктом прав людини, зокрема права на доступ до інформації.

Особливо актуальним це є для тих документів, які наразі знаходяться в Галузевих архівах силових відомств (насамперед Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ України). Слід усвідомити, що в силу того, що дані установи не є правонаступниками аналогічних установ Радянського Союзу, то відповідні документи не є «їхніми», і перебувають в архівах да-

них відомств, за великим рахунком, виключно силою факту та випадковості — лише тому, що вони працюють в тих самих приміщеннях, а держава Україна не спромоглася забезпечити перевезення документів та позбавити спецслужби та правоохоронні органи від непригаманних їм функцій.

По-друге, слід знайти розумний та виправданий баланс між правом особи на приватність і правом суспільства на правду та доступ до інформації про своє минуле. При цьому слід пам'ятати, що мова про специфічні документи, в яких йдеться про злочини та тотальне порушення прав людини. І приватною в даному випадку є специфічна інформація про особу: особу-жертву, особу-свідка, особу-співучасника, особу-виконавця злочину.

З юридичної точки зору, як європейське, так і українське право допускає обмеження в такому випадку права на приватність на користь права на інформацію. Так стаття 8 Європейської конвенції з прав людини дозволяє втручання в право на приватність в інтересах національної і громадської безпеки, економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням і злочинам, а також для захисту здоров'я або моралі чи з метою захисту прав та свобод інших людей. Про українське законодавство, зокрема про статті 21 і 29 ЗУ «Про інформацію» уже йшлося вище. Спеціальний закон повинен визначити принципи знаходження балансу між цими двома правами, виходячи із суспільного інтересу.

Тому розглянемо дане питання в морально-етичній площині. Фактично

вся дискусія зводиться до того, що жертви режиму хочуть знати правду про своє минуле та своїх катів, тоді як причетні до злочинів режиму особи хочуть захистити інформацію про свою співучасть у злочинних діях. Особливо ускладнює вибір на користь тієї чи іншої сторони факт, що жоден архів не дасть прямої відповіді. Адже архіви радянських спецслужб — це величезні масиви документів, що містять у собі й правду, і напівправду, і відверті фальсифікації та провокації, і розібратись в них є питанням значних людських та часових затрат.

Розробники даної концепції стоять на позиції, що право жертви та її родичів, як і цілого суспільства, знати має домінувати над правом злочинців та співучасників приховувати. Будь-які фальсифікації та брехня, що містяться в архівах, не можуть бути перешкодою для доступу до них, а натомість повинні бути предметом детального та системного вивчення дослідниками.

Однак, зрозуміло, що вслід за питанням повного доступу до архівних документів та інформації має йти питання відповідальності за оприлюднення такої інформації. На даний момент таку відповідальність фактично покладено на архівіста, адже саме він визначає, які документи надати чи не надати користувачеві. У випадку ж повного доступу пропонується відповідальність за оприлюднення архівної інформації, її достовірну подачу, свідоме чи несвідоме порушення прав громадянина, яке може мати місце при такому оприлюдненні, покласти на користувача. Дослідник по-

винен мати розуміння та відповідальність, що його завданням є не стільки знайти сенсацію чи компромат, скільки зробити правильні висновки, розібратись в достовірності даної інформації, її походженні.

Таким чином у філософському розумінні проблеми слід дещо перенести акценти — з питання доступу до архівної інформації до питання її використання. Завданням держави є не відмовити у доступі до будь-якої конфіденційної інформації, а захисти особу від неправомірного використання інформації про неї, а також надати їй можливості спростування неправдивої інформації.

Знову ж таки варто нагадати, що мова йде саме про такі специфічні документи, як документи радянських спецслужб. І в інших випадках, наприклад, щодо сучасних документів, компроміс між правом знати та правом на приватність може лежати зовсім в іншій площині.

2. Законодавче регулювання

Стратегічним кроком, який дозволить суттєво вирішити проблему із доступом до документів радянських спецслужб та інформації, що в них міститься, є розробка та ухвалення спеціального закону про порядок доступу до таких документів.

Такий закон має визначити:

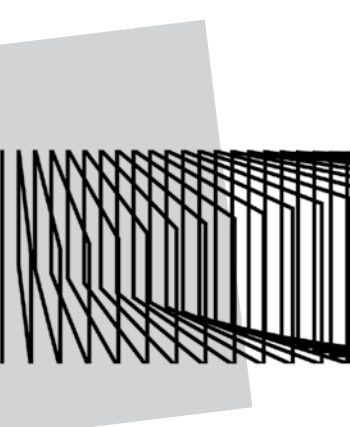
- вичерпний перелік типів документів та авторів, на яких поширюватиметься дія даного закону;
- порядок обліку та збереження таких документів;

- порядок доступу до документів та інформації, що в них міститься;
- обмеження в доступі до документів та інформації, що в них міститься;
- категорії усіх зацікавлених сторін, їх права та обов'язки: архів, згадувана у документі особа, дослідник, журналіст, треті особи тощо;
- порядок та способи використання таких документів та інформації, що в них міститься;
- відповідальність кожної сторони за неправомірне оприлюднення або неправомірну заборону оприлюднення інформації.

Розробка даного закону має супроводжуватись широкою суспільною дискусією.

Також слід усунути недоліки в інших законодавчих актах, які перешкоджають реалізації права на доступ до архівних документів та інформації, що є предметом суспільного інтересу. Зокрема:

1. Стаття 21 Закону України «Про інформацію», яка визначає поняття конфіденційної інформації та порядку доступу до неї, має бути приведена у відповідність до Закону України «Про доступ до публічної інформації».
2. Стаття 16 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» має бути приведена у відповідність до Законів України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації», а також до Цивільного

кодексу України. Так, з неї має зникнути поняття «дозволу від спадкоємців», знято часові обмеження на доступ до інформації. У зв'язку зі змінами, пропонуваними в п.2, доцільно перехідними положеннями надати громадянам України можливість визначити, яку інформацію про себе вони вважають конфіденційною та поінформувати архіви про обмеження доступу до такої інформації, а також встановити термін, з якого такі зміни вступлять в силу.

3. До Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» слід додати норму, яка поклала б відповідальність за моральну та матеріальну шкоду, заподіяні внаслідок оприлюднення інформації про особу, на того, хто таку інформацію оприлюднює, звільнивши таким чином від неї архівні установи. Зобов'язати архівні установи інформувати користувачів про таку відповідальність.
4. Скасувати п.15 Постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1993 року № 3812-XII «Про тлумачення Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”», як такий, що незаконно звужує дію відповідного закону та права громадянина.
5. Підготувати та затвердити нову редакцію Порядку користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам. Ця редакція має відповідати Закону України «Про національний архівний фонд та архівні

установи» в повному обсязі. З неї мають зникнути дозвільні процедури та обов'язки користувача архіву, не передбачені профільним законом. Порядок має вдосконалити процедурні моменти роботи користувача (кількість, термін тощо), виготовлення копій архівних документів тощо. До роботи та обговорення документів доцільно залучити власне користувачів архівів.

3. Організаційні кроки

Як показує досвід інших країн Східної Європи, уникнути багатьох проблем та непрозорості в забезпеченні доступу до архівів радянських спецслужб допоможе, поряд із ухваленням відповідного закону, створення спеціальної архівної установи, яка об'єднала б в своїх сховищах усі документи, які на сьогодні містяться в окремих галузевих державних архівах та в державних обласних архівах.

Ідея створення такого спеціального архіву не є новою для України. Про першу спробу передачі документів від спеціальних та правоохоронних органів до цивільних установ уже йшлося вище. Ще одна спроба передати архіви радянських спецслужб із відання діючих силових та розвідувальних органів у спеціальну установу, яка б окрім зберігання, також забезпечувала доступ до них та вивчала, припадає на час після 2004 року. Знову, як і в 1991 році, чинником, який спонукав повернутися до цієї проблеми, стали політичні події, пов'язані з обранням нового Президента України.

У 2005 році низка громадських організацій звернулися до влади з пропозицією про створення Інституту національної пам'яті, за аналогією до структур у Східній Європі, що вже діяли. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2005 року було сформовано робочу групу для утворення Українського інституту національної пам'яті. До її складу ввійшли представники влади на чолі з Віце-прем'єр-міністром, а також члени громадських організацій, що займаються вивченням історії тоталітарних режимів та вшануванням пам'яті його жертв. Через кілька місяців, 5 липня 2006 року, постановою Кабінету Міністрів України створено Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади.

Поставлені перед ним завдання в основному збігалися з напрямками діяльності аналогічних структур, що працювали на той час у Східній Європі, його правовий статус теж приблизно відповідав статусу цих структур. Затверджене положення передбачало, що новостворений інститут «забезпечує діяльність Центрального архіву національної пам'яті зі збирання, ведення обліку, зберігання, надання доступу та використання документів органів безпеки та інших формувань на території України, які діяли протягом 1918—1991 років». Проте жодних нормативних документів про створення самого Центрального архіву національної пам'яті так і не було прийнято, як і не визначено умов та термінів передачі документів від структур, які на той момент во-

лоділи зазначеними документами. Керівництво Інституту обмежалося створенням електронного архіву, матеріали до якого періодично передавали Галузеві державні архіви СБУ та СЗР.

Паралельно розпочалась системна робота із розсекречення архівних документів. У січні 2009 року видано Указ Президента України № 37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». Згідно з цим законом структури, що володіють документами карально-репресивної системи СРСР, зобов'язувалися «забезпечити зняття в установленому законодавством порядку обмежень на поширення та доступ до конкретної секретної інформації шляхом скасування раніше наданого грифа секретності архівним документам або іншим матеріальним носіям такої інформації, якщо вони не становлять державної таємниці».

В архіві СБУ, який містить найбільше таких матеріалів, розпочалась масштабна системна робота — у центральному апараті та в обласних управліннях СБУ було створено спеціальні підрозділи для розсекречення документів; розпочато створення електронного архіву, який щоденно поповнювався новими цифровими копіями документів; наукові відділи архіву розгорнули активну роботу з пошуку і публікації раніше невідомих документів про Голодомор, політичні репресії, український визвольний рух. ГДА СБУ був першим і поки єдиним з аналогічних архівів на постра-

дянському просторі, що опублікував путівник по своєму архіву, де розкрито структуру архівних сховищ і подано короткий огляд його фондів. Але, попри значні зрушення в доступі до колись секретних документів, головного і вирішального кроку, а саме передачі архівів колишніх спецслужб до запроєктованого Центрального архіву національної пам'яті, так і не відбулося, а сам цей архів так ніколи і не був створений.

На заваді цьому вкотре стали політичні причини — неспроможність українського парламенту ухвалити закон, який регламентував би роботу з документами комуністичних спецслужб на зразок тих, які вже діяли на той час у багатьох країнах Східної Європи. Чергова зміна влади в державі призвела до сповільнення темпів розсекречення документів та поступового скорочення доступу до них. У 2010 році указом нового Президента суттєво обрізано функції Українського інституту національної пам'яті, який зведено до рівня науково-дослідної установи при Кабінеті Міністрів України.

Певні зрушення щодо доступу до архівних документів комуністичних спецслужб мали місце після зміни влади в 2014 році. Так, у відповідь на ініціативи громадськості пункт щодо необхідності забезпечення повного доступу до архівних документів, в тому числі документів репресивних органів СРСР, внесено до Коаліційної угоди депутатських фракцій, до складу яких входить більшість від конституційного складу Верховної Ради України VIII скликання; і, відповідно, до Програми діяльності Кабінету Міністрів України

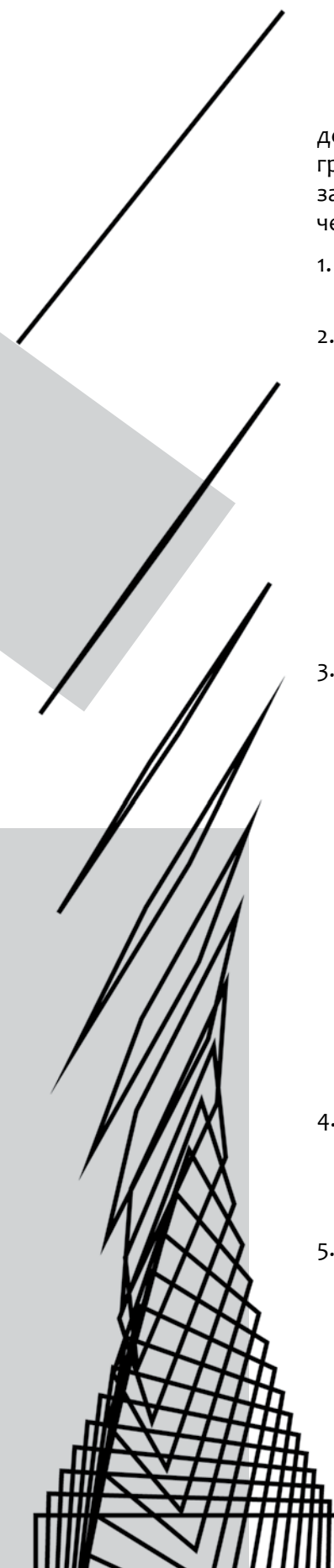
Створення єдиного архіву потребуватиме вирішення великої кількості складних організаційних завдань:

- забезпечення та обладнання будівель та архівосховищ відповідного розміру. Цікавим у даному випадку видається досвід сусідньої Польщі, де під аналогічний архів облаштували приміщення колишніх військових казарм на околиці Варшави;
- виокремлення з фондів існуючих архівів (ГДА СБУ, ГДА МВС, ГДА СЗР, державні обласні архіви) документів, пов'язаних з діяльністю карально-репресивних органів СРСР, злочинів проти населення, порушення прав людини; їх фізичне перевезення до сховищ новоствореного архіву;
- забезпечення швидкого та повноцінного обліку всіх привезених документів, формування фондів;
- створення структури архіву та підбір кваліфікованих кадрів для роботи з такою великою кількістю документів.

Даний проект є організаційно складним та потребує часу, однак його реалізація дозволить вирішити ряд важливих питань. Створення такого архіву є питанням політичним і свідчитиме про волю держави дати належну оцінку злочинами минулого.

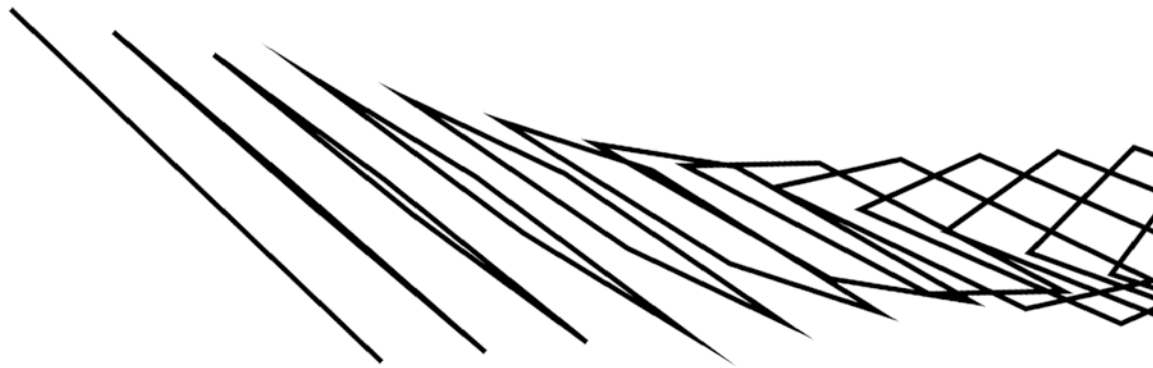
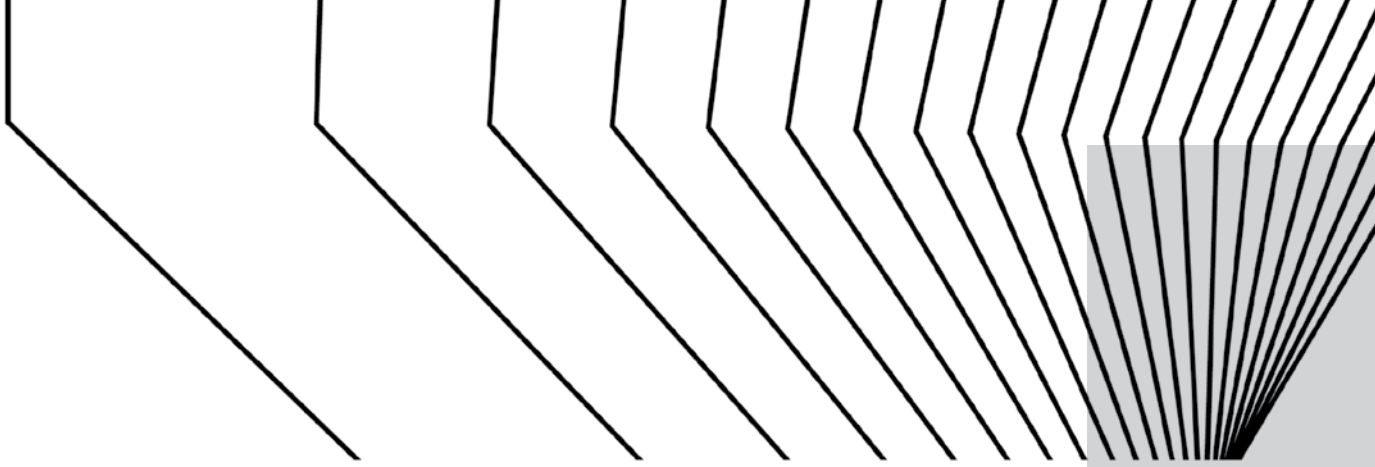
Тим часом можна навести і ряд інших організаційних кроків, реалізація яких суттєво би спростила доступ до документів радянських спецслужб і які можуть в короткій часовій перспективі бути вирішені за умови консолідованої роботи органів

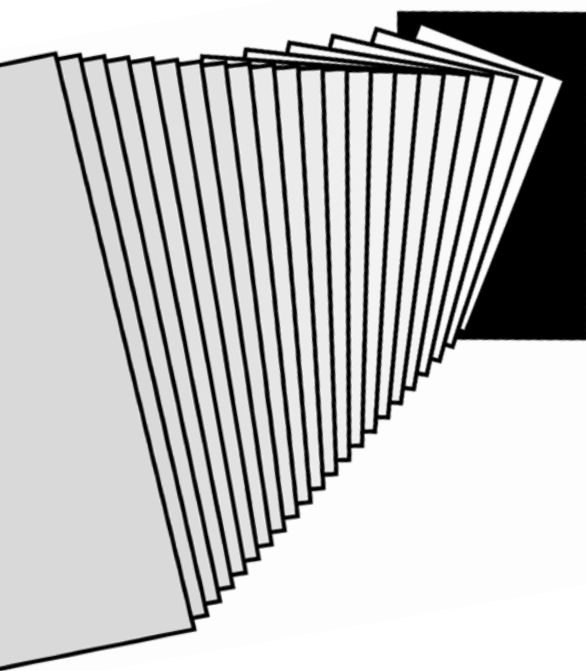

державної влади, архівних установ, громадськості, дослідників та інших зацікавлених сторін. Такими першочерговими завданнями є:

1. Зміцнити матеріально-технічну базу архівних установ.
2. Розширити штат Галузевого державного архіву МВС. Адже на даний момент ситуація в даному архіві є найкритичніша — кількість працівників не дозволяє навіть повноцінно відповідати на звернення громадян; налагодження роботи читального залу, розробка фондів, їх вивчення є питаннями надзвичайної складності.
3. СБУ, МВС та СЗР мають вирішити питання зміни режимності приміщень, в яких розташовані їх галузеві архіви. Адже на даний момент усі ці приміщення є об'єктами обмеженого доступу і фактично, окрім обмежень, які накладають закони «Про інформацію» та про НАФ, користувач також підпадає під обмеження, що зумовлені особливостями функціонування режимних об'єктів (зокрема, це стосується використання комп'ютерної та іншої техніки).
4. Привести ціни за платні послуги, що надаються архівними установами, до рівня їх реальної вартості.
5. Одним з пріоритетних визначити завдання оцифрування наявного довідкового апарату (каталоги, картотеки) та завершення його розробки у випадку відсутності по окремих фондах.
6. Перейти до активної фази реалізації архівно-пошукового проекту «Український мартиролог ХХ століття», завершити наповнення бази до кінця 2016 року.
7. Архіви та користувачі мають налагодити співпрацю зо створення цифрових копій архівних документів — користувачі, копіюючи їх для своїх потреб, можуть надавати їх у відповідній якості для потреб архіву.
8. Розширити та започаткувати ряд спільних проектів між архівами, дослідницькими установами, громадськими організаціями, окремими ентузіастами щодо формування різноманітних баз даних, забезпечення можливості їх використовувати через інтернет.
9. Розробити науково-практичний коментар щодо доступу до інформації, що міститься в архівних документах.

Питанням національної безпеки та важливим завданням для влади і суспільства є сформулювати та розвинути новий консолідований історичний наратив, що базуватиметься на документах та об'єктивних фактах, а не ідеологіях та міфах. Зробити це можливо, забезпечивши повний доступ до архівних документів та створивши можливості для їх комплексного опрацювання.

**Концепція
державної
цільової програми
створення та функціонування
єдиного спеціального архіву
документів комуністичних
спецслужб
(Галузевого державного
архіву Українського
інституту національної
пам'яті)**

Проект

Визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована програма

Збереження національної пам'яті, забезпечення консолідації та розвитку суспільства, формування його національної свідомості та власної ідентичності є одними з головних обов'язків кожної держави. Передумовою реалізації такого обов'язку є формування та функціонування єдиного історичного нарративу, що базується на об'єктивних фактах, підкріплених документами, та цілісній системі цінностей та принципів моралі народу, що мають багатолітні традиції.

Відповідно до статті 11 Конституції України, держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури.

На даний момент виконання державою Україною такого свого обов'язку є суттєво ускладненим через абсолютно протилежний процес, що цілеспрямовано здійснювався тоталітарним режимом упродовж минулого століття, і кінцевою метою якого було розмиття та дисиміляція українського народу. Для цього були залучені різноманітні методи: фізичне винищення (Голодомор, масові репресії), спотворення, а в окремих випадках і цілковите перекручування історії попередніх століть, фальсифікація документів, придушення національно-визвольного руху та інші.

Таким чином питання з'ясування історичної правди, об'єктивної історії українського народу, формування єдиної державної позиції є надзви-

чайно важливим на етапі становлення української держави.

Кардинально протилежні оцінки подій ХХ століття, що побутують у сьогоденнішньому суспільстві, призводять до його деконсолідації, є предметом політичних спекуляцій, а останнім часом і одним із головних інструментів інформаційної агресії з боку Росії, яка спрямована на провокування розколу та ворожнечі в українському суспільстві. Така інформаційна агресія ґрунтується, з одного боку, на цілеспрямовано сформованих ще комуністичним режимом СРСР історичних стереотипах і міфах, а з іншого — на вигідному Росії трактуванні подій історичного характеру.

Маніпуляції історичними фактами та їх перекручення використовуються Росією для виправдання та створення псевдоісторичних причин зазіхання на територіальну цілісність України та втягування України в російський гуманітарний простір.

Отже, питанням національної безпеки та важливим завданням для влади та суспільства є сформувати та розвивати новий консолідований історичний нарратив, що базуватиметься на документах та об'єктивних фактах, а не ідеологіях та міфах.

Зробити це можливо, забезпечивши повний доступ до архівних документів та створивши можливості для їх комплексного опрацювання. Насамперед йдеться про документи, що нагромадилися в процесі роботи комуністичних спецслужб:

- в силу специфічних завдань, що ставилися перед спецслужбами, їхні документи найширше пред-

ставляють різні сторони суспільного життя та методи діяльності комуністичного режиму, включно з політичними репресіями, тотальним нехтуванням правами людини, перебігом окремих спеціальних операцій проти українського та інших народів;

- будучи «документами для внутрішнього вжитку», документи спецслужб максимально позбавлені ідеологічного забарвлення та пропагандистських зворотів, а тому суттєво повніше та правдивіше відтворюють правду про події ХХ століття порівняно з іншими масивами документів;
- архіви спецслужб СРСР є найменш вивченими документами, як в Україні, так і в інших країнах. На даний момент ситуація із доступом до таких документів є дуже складною.

Згідно з результатами експертного опитування, що проводилось Центром досліджень визвольного руху в жовтні 2011 року, 86,2% респондентів особисто стикалися з випадками обмеження в доступі до інформації в архівах. При цьому з 2010 умови праці в архівах для дослідників погіршено. Закритість, обмеження в доступі до окремих справ було названо найвагомішою перешкодою в доступі до архівної інформації — 57,1% експертів; невідповідність архівів сучасним стандартам роботи із користувачами (графік, комфортність, довідковий апарат, видача документів) є проблемою для 46,4% опитаних; для 32,1% експертів перешкодою є обмеження можливостей копіювання документів; 25% експертів вказали, що для

них перешкодою при доступі до архівів є низький рівень професіоналізму працівників архіву; 17,9% вказали на необізнаність громадян про їхні права на доступ до архівної інформації; 14,3% експертів вказали на бюрократичні перепони; 10,7% назвали перешкодою до доступу до архівної інформації недосконалість, двозначність законодавства.

Вирішити проблему доступу до документів комуністичних спецслужб можна шляхом створення єдиного спеціального архіву таких документів (Галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті). Розсекречення документів, їх систематизація, відкриття білих плям, формування єдиної документальної бази та створення передумов для роботи науковців у частині формування єдиної історичної правди є завданнями першочергової ваги.

Аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання програмним методом

Проблеми із доступом до документів радянських спецслужб мають ряд причин різного масштабу та рівня вирішення.

1. Розпорошеність документів

Коріння цієї розпорошеності — у структурних перетвореннях, яких зазнали радянські органи безпеки за свою історію, та в незавершеності ініціатив виділення цих документів в окремий архів уже в роки незалежності. Документи різних структур комуністичних спецслужб сьогодні перебувають у:

- Центральному державному архіву громадських об'єднань України,
- Державних архівах всіх областей України та Автономної Республіки Крим,
- Галузевому державному архіву Міністерства внутрішніх справ України,
- Галузевому державному архіву Служби зовнішньої розвідки України,
- Галузевому державному архіву Служби безпеки України.

Перший розподіл колись єдиного архівного масиву радянських органів безпеки відбувся в 1954–1956 роках. Він проходив у рамках загальної реорганізації Міністерства внутрішніх справ (МВД) і створення Комітету державної безпеки (КГБ).

Другий великий поділ відбувся вже у незалежній Україні. 9 вересня 1991 року прийнято Указ Президії Верховної Ради України «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки». Указом передбачалося створення спеціальної комісії для організації передачі документів; документи мали бути передані протягом 6 місяців. Насправді операція затяглася майже на 10 років, але так і не була завершена в повному обсязі. У результаті неповної передачі до державних архівів надійшло понад 1,5 мільйона справ. Незавершеність процесу передачі історичних документів від діючої спецслужби України призвела до ще одного розділення колись єдиного архівного масиву. У 2004 році на базі Департаменту розвідки Служби

безпеки України створено окрему структуру Служби зовнішньої розвідки, при якій також було закладено галузевий державний архів, до якого передали частину документів.

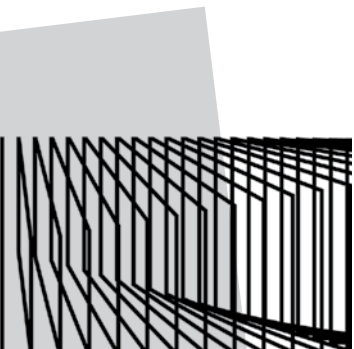
Окремо варто зазначити, що документи, які становлять інтерес, зберігаються окремими колекціями в інших державних архівах, а також архівах об'єднань громадян, приватних збірках.

Така ситуація призводить до того, що переважну більшість часу дослідник витрачає не на вивчення документів, а на встановлення, де саме, в якому архіві, перебувають необхідні йому матеріали. Також розпорошеність документів не дає можливості повною мірою розуміти об'єми наявної інформації за тією чи іншою темою, цілісно вивчати окремі історичні події та факти.

2. Причини організаційного характеру

В силу того, що переважна більшість документів комуністичних спецслужб зберігаються в галузевих державних архівах спецслужб та правоохоронних органів, існують суттєві перешкоди в доступі до таких документів, пов'язані з обмеженим доступом до приміщень таких архівів, обмеженням на використання сучасної копіювальної та іншої техніки.

По-друге, вивчення та опрацювання історичних документів не передбачені законодавством серед функцій СБУ, СЗР та МВС. Як результат — така робота (окрім частково ГДА СБУ) фактично і не здійснюється. В архівах працює кількість людей, що

є мінімально необхідною лише для забезпечення збереження документів. Не функціонують повною мірою читальні зали.

Підконтрольність архівних документів про масові порушення прав людини, політичні репресії силовим відомствам є порушенням міжнародних норм та стандартів щодо забезпечення права на інформацію, а також порушенням українського законодавства в частині виконання такими відомствами невластивих їм функцій.

Створення єдиного спеціалізованого архіву, якому будуть передані архівні фонди та колекції із різних (переважно силових) відомств, та який буде підпорядкований Українському інституту національної пам'яті, як центральному органу виконавчої влади у сфері формування та збереження політики національної пам'яті, дозволить вирішити зазначені вище проблеми та сприятиме максимально широкому доступу до архівних документів, їх детальному та професійному вивченню та включенню в історичний дискурс.

Мета програми

Метою даної програми є формування єдиної документальної бази та створення передумов для повного вивчення історії радянського тоталітарного режиму і консолідації сучасного українського суспільства навколо спільного розуміння минулого шляхом створення Галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті.

Визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми на основі по-

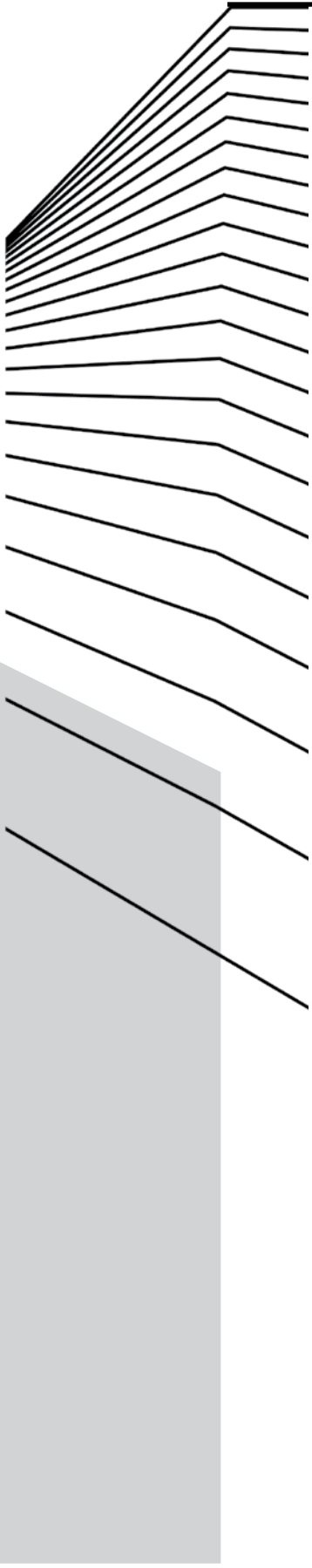
рівняльного аналізу можливих варіантів

Вирішити проблему недостатнього вивчення історії та формування в суспільстві єдиної позиції в її оцінці, розвінчування міфів та маніпуляцій можна шляхом глибокої наукової роботи з першоджерелами.

На сьогодні основні обсяги документів зберігаються в сховищах державних архівів, архівах громадських організацій, приватних збірках окремих дослідників та пошуковців, в том числі за кордоном.

Можливими є декілька шляхів роботи з цими документами.

1. Ситуація лишається незмінною: документи є в різних місцях, кожен зацікавлений (науковець, публіцист тощо) самостійно вирішує питання з доступом до документів. В такому випадку процес вивчення правдивої історії України ХХ століття триватиме десятиліттями.
2. Створення єдиного електронного архіву національної пам'яті. Пропонований варіант передбачає переведення документів в електронний вигляд та формування єдиної бази даних. Зважаючи на обсяги (мільйони архівних справ), стан матеріального забезпечення архівних установ та кількість осіб, що в них працюють, процес створення такого архіву потребуватиме значних часових ресурсів. Суттєвою проблемою також буде розробка програмного забезпечення та знаходження технічних можливостей для функціонування електронного архіву з огляду на

обсяг та важливість забезпечити максимальну безпеку такого ресурсу. Значною перешкодою для доступу до документів у даному випадку буде те, що фактично послідовність оцифрування, а відповідно і доступ, буде визначено архівами.

3. Іншим варіантом є пропонуване цільовою програмою створення єдиного реального архіву документів — зведення усіх можливих документів в одному місці, їх аналіз та забезпечення відповідного їх збереження та роботи з ними силами спеціалізованої архівної установи.

Шляхи і способи розв'язання проблеми, строк виконання програми

Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті — архівна установа, створена відповідно до Закону України «Про національний архівний фонд та архівні установи» для формування колекцій, зберігання та забезпечення доступу до документів комуністичних спецслужб.

Тематика архіву — документи та матеріали, що висвітлюють діяльність:

- репресивних структур окупаційних режимів (ЧК-ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ, польська поліція та другий відділ контррозвідки, німецьке гестапо та СД);
- організацій українського визвольного руху ХХ століття (отаманські загони Центральної та Південної України, Українська Військова Організація, Організація Українських Націоналістів, «Карпатська січ», Українська Повстанська Армія, Українська Головна Визволь-

на Рада, дисидентські об'єднання 1960–1980 років, громадсько-політичні організації національно-демократичного руху кінця 1980 — початку 1990-х років) та їх боротьбу проти окупаційних режимів. Такі документи були зібрані в колекції силами комуністичних спецслужб в рамках їхньої оперативної діяльності (насамперед шляхом конфіскацій під час проведення обшуків), часто є в матеріалах кримінальних справ, що провадилися спецслужбами.

Джерела формування архіву — це документи та матеріали:

- з галузевих державних архівів Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Генеральної прокуратури, їх обласних відділень;
- з архівів громадських організацій («Меморіал», «Пошук», Центр досліджень визвольного руху, Асоціація дослідників Голодоморів та ін.);
- зі збірок приватних краєзнавців та дослідників;
- зі збірок організацій українців за кордоном (Європа, США, Канада, Австралія);
- віднайдені в результаті польових досліджень (пошуків захованих архівів та записів спогадів), що організовуватимуть співробітники архіву.

Етапи реалізації програми:

- організаційне забезпечення створення та функціонування Галузевого державного архіву

Українського інституту національної пам'яті: затвердження Положення про ГДА УІНП, створення структури та підбір кваліфікованих кадрів, забезпечення та обладнання будівель та архівосховищ відповідного розміру;

- виокремлення з фондів існуючих архівів (ГДА СБУ, ГДА МВС, ГДА СЗР, державні обласні архіви) документів, пов'язаних з діяльністю комуністичних спецслужб, злочинів проти населення, порушення прав людини, підготовка сну відповідної документації;
- фізичне перевезення документів до сховищ новоствореного архіву;
- забезпечення швидкого та повноцінного обліку всіх привезених документів, формування фондів.

Строки реалізації програми

Складність програми, масштаби завдань, довгостроковий характер передбачуваних процесів зумовлюють тривалий період її реалізації. В межах даної програми пропонується охопити створення та налагодження функціонування Архіву впродовж 3 років. Подальша його діяльність здійснюватиметься в рамках статутної діяльності установи.

Очікувані результати виконання програми, визначення її ефективності

Виконання програми сприятиме досягненню важливого довгострокового результату: консолідації українського народу та формування національної ідентичності навколо спільних цінностей, історичної пам'яті; подолання маніпулятивних міфів та конфліктів пам'яті.

Безпосередніми результатами реалізації програми будуть:

- сприяння реалізації державної політики у сфері збереження національної пам'яті;
- створення масиву документів і матеріалів, який всебічно висвітлюватиме становлення та розвиток українського визвольного руху та боротьби із ним репресивних структур окупаційних режимів;
- збільшення кількості реалізованих на базі даних архівних матеріалів важливих наукових та науково-популярних, інформаційно-просвітницьких проектів;
- збільшення кількості наукових праць, публіцистичних матеріалів;
- зростання поінформованості населення України та світової громадськості про історію національно-визвольного руху українського народу.

Оцінка фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів, необхідних для виконання програми

Фінансування витрат на виконання Програми здійснюватиметься за рахунок коштів державного бюджету, інших джерел, не заборонених чинним законодавством, в тому числі за кошти благодійників та міжнародної технічної допомоги.

Конкретні обсяги фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів визначатимуться під час розроблення завдань і заходів з виконання Програми.

Центр досліджень визвольного руху — незалежна наукова громадська організація, що вивчає різноманітні аспекти українського визвольного руху в ХХ столітті, політику національної пам'яті та процеси подолання наслідків тоталітарного минулого в країнах колишнього СРСР, Центральної та Східної Європи.

cdvr.org.ua
facebook.com/cdvrua
youtube/cdvrua

Адреса для листування: Україна, 79000,
м. Львів, а/с 103

Адреси офісів: м. Львів, вул. Бандери, 1
(вхід із вул. Брюллова),

Національний музей-меморіал «Тюрма
на Лонцького» (3-й поверх)

м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
(кім. 430)

тел./факс: (032) 247 45 22

history@cdvr.org.ua

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху це:

- спеціалізований науковий центр досліджень проблематики визвольного руху, історії Організації українських націоналістів і Української повстанської армії. ЦДВР випускає науковий журнал «Український визвольний рух»;
- центр розроблення навчальних програм та програм популяризації визвольного руху;
- консультативний центр, що надає установам, організаціям та зацікавленим особам інформацію, експертні оцінки щодо історії визвольного руху, карально-репресивної політики окупаційних режимів у ХХ столітті, а також допомагає у пошуку в архівах відомостей про жертв політичних репресій і учасників визвольного руху;
- унікальний архів документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про визвольну боротьбу ОУН та УПА, діяльність репресивних структур на території України, дисидентський рух та масовий демократичний рух кінця 1980-х — початку 1990-х, Помаранчеву революцію 2004 року. У 2010 році спільно з Львівським національним університетом імені Івана Франка розпочато створення Електронного архіву визвольного руху, який сьогодні робить доступними он-лайн понад 20 тисяч документів про історію визвольного руху з архівів КГБ;
- спеціалізована бібліотека з історії діяльності українського визвольного руху;
- центр розроблення та аналізу політики національної пам'яті, вивчення досвіду посткомуністичних країн Східної та Центральної Європи в подоланні наслідків тоталітаризму.

ЦДВР для наших колег, клієнтів та партнерів

Для дослідників: доступ до унікального архіву документів, спеціалізована бібліотека, видавнича програма, супровід публікацій у медіа, допомога у роботі з архівами радянського періоду, методологічні та наукові семінари, публікація наукових статей у журналі «Український визвольний рух», організація наукових конференцій, публічних лекцій, проведення конкурсів наукових студентських робіт.

Для громадян: консультації з питань доступу до архівів — пошук учасників визвольного руху, репресованих родичів; організація публічних лекцій, публікація науково-популярних книг, виготовлення та демонстрація документальних фільмів та виставок.

Для установ: консультації з питань спеціалізації ЦДВР, надання архівних матеріалів, фотографій на запити медіа та видавництва, підготовка аналітичних матеріалів.

У фокусі цієї програми Центру досліджень визвольного руху — проблеми та питання доступу до інформації з архівів колишніх репресивних органів, допомога в пошуку відомостей про близьких і рідних, які зазнали переслідувань чи були знищені тоталітарними режимами (комуністичним чи нацистським), а також пошук і публікування важливих архівних матеріалів.

Однією з характерних рис тоталітарного режиму є повсякчасне порушення усіх базових прав людини. І єдиним джерелом інформації про такі порушення є архіви, насамперед архіви спецслужб та силових відомств.

Право на доступ до інформації про порушення прав людини є однією із засадничих передумов трансформації закритих, «тоталітарних» суспільств до демократичного ладу.

Право на правду — базова потреба, забезпечення якої є ключовим при побудові демократичного суспільства, і про це яскраво свідчить досвід країн Центрально-Східної Європи. Європейські держави, в яких упродовж XX століття були встановлені репресивні комуністичні режими, долали рани тоталітарного минулого саме через відкриття інформації про злочини здійснені репресивними спецслужбами та силовими органами.

Лише відкриття правди, якою би болісною, суперечливою чи складною вона не була, убезпечує суспільство від спроб поновлення тоталітарних практик. Позитивний ефект відкритого доступу працює за умови комплексного підходу до розсекречення, що унеможлиблює спроби маніпуляцій трагічними сторінками історії.

Для отримання консультації щодо пошуку інформації в архівах стосовно учасників визвольного руху, репресованих та жертв репресій — пишіть на dostup@cdvr.org.ua

«Право на правду. Практичний poradnik із доступу до архівів»

Де знайти відомості про родичів, засуджених у часи СРСР? З чого почати пошук і як правильно написати запит в архів? Якими є право і практика доступу до архівів комуністичних спецслужб в Україні та за кордоном? Які саме українські архіви зберігають відомості про політичні репресії та визвольний рух?

Ця книга допоможе вам у пошуках правди про минуле і підкаже способи, як захистити ваше право на доступ до інформації.

<http://www.cdvr.org.ua/node/1516>

Одним із ключових елементів демократизації є доступ до архівної інформації про порушення прав людини, вчинені органами влади під час тоталітарного режиму. Рекомендація № R (2000) 13 Комітету міністрів Ради Європи країнам-членам стосовно європейської політики доступу до архівів наголошує на обов'язковій можливості для кожного з жителів дізнатися об'єктивно про елементи своєї історії.

